

વડોદરા રાજ્ય અને સુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ લાયબ્રેરીઓ અને શિક્ષણ-સંસ્થાઓ માટે મંજૂર કરેલું અને ગુજરાતના નામાંકિત વિદ્વાનોના સહકારથી વડોદરામાંથી જ નીકળતું ગુજરાતનું એક અજોડ માસિક

સુવાસ

વાર્ષિક લવાજમ
રૂ. ૩—૩—૦

સુવાસ કાર્યાલય,
રાવપુરા; વડોદરા.

વિનંતિ-સૂચના પત્ર

પુસ્તકાલયો (લાયબ્રેરીઓ)ને—

પહેલા વર્ષે અમે આપને બાર અંક મોકલાવ્યા. જે ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા ન હોય તો અંક પાછા (Refused) મોકલવાની દરેક અંકે અમે આપને સૂચનાઓ કરી. છતાં ન આપે અંક પાછા મોકલાવ્યા, ન 'ના'નો પત્ર લખ્યો. પરિણામે આપ ગ્રાહક બનવા ઇચ્છો છો એમ માની ગયો અંક અમે આપને વી. પી.થી મોકલાવ્યો. એમાંથી જેણે જેણે એ વી. પી. પાછાં મોકલાવ્યાં એમને બીબું તો શું કહીએ? પણ સૂચનાઓ કર્યા છતાં દરેક અંક લીધા જ કરવા અને છેલ્લી વખત વી. પી. પાછાં ધકેલવાં એમાં નથી બંધુભાવ, નથી સાહિત્યસેવા કે નથી સહૃદયતા. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે પણ ગ્રાહક બન્યા સિવાય એક કરતાં વધારે અંકો રાખી શકાતા નથી. છતાં જે થયું તે થયું. પણ હવે અમે એ દરેક પાસે એટલી આશા તો જરૂર રાખીએ કે પહેલા વર્ષ પેટે તેઓ પોતાથી બનતું કંઈક મોકલાવી આપે, અને બીજા વર્ષે ગ્રાહક બની અમને પ્રથમ વર્ષે થયેલ તુકશાન અને અન્યાયને ભૂંસવા પ્રયાસ કરે.

જેમને અંકો આ વર્ષે નવેસરથી મોકલાય છે તે પુસ્તકાલયો પાસે પણ 'હા' 'ના'ના તરત ઉત્તરની અમે આશા રાખીએ છીએ. સાથે એ યાદ આપીએ છીએ કે વડોદરામાંથી જ નીકળતા, અને અનેક વિદ્વાનોએ, સામયિકોએ અને પ્રબંધો વધાવી લીધેલા આ માસિકને ઉત્તેજનની ખાસ જરૂર છે. અને વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની તો એમ કરવાની પહેલી ફરજ છે. તે બજેટમાં પસાર કરાવવાને પણ તેમને માથાકૂટ કરવી પડે એમ નથી. કેમકે 'સુવાસ'ના ગુણે અને તેની પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષાઈ, અને તેને ઉત્તેજન આપવાની ભાવનાથી, રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાના અધિકારી સાહેબે એને નવાં, અને જરૂર હોય તેને માટે વધારાનાં, બજેટમાં પણ તરત જ પસાર કરવાની

તત્પરતા બતાવી છે. એનું લવાજમ પણ દરેકને પોષાઈ શકે એટલું ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે. અને એના દરેક અંકમાં સામાન્ય અને કેળવાયલા દરેકને માટે કંઈક ને કંઈક તો રસપ્રદ સામગ્રી હોય જ છે.

શાળા—કાલેજને—

નમુના દાખલ આપને આ અંક મોકલાવીએ છીએ, અને હજી બીજા બે મોકલાવીશું. દરમિયાનમાં આપ ગ્રાહક બનવું કે કેમ એનો નિર્ણય કરી લેશો એવી આશા રાખીએ છીએ. બજેટના સમયને અંગે મુશ્કેલી હોય તો તેમ જણાવશો. આમારા જ માસિક વિષે વિશેષ અમે શું કહીએ? આપ જ તે જોઈને, તેના વિષેના અભિપ્રાયો ને અવલોકનો વાંચીને નિર્ણય કરશો અને આપને તેમાં કંઈ સરવ જણાય—તે ઉત્તેજનને લાયક લાગે તો એના ગ્રાહક બનવામાં નજીવા લવાજમના પ્રશ્નને આગળ નહિ ધરો એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગૃહસ્થાને—

દરેક નામાંકિત ગૃહસ્થાને અમે નમુનાના ત્રણ ત્રણ અંકો મોકલાવીએ છીએ. તે દરેકને અમે વિનંતિ એકજ કરીએ છીએ કે પહેલા બે અંક જોયા પછી પણ આપને જો 'સુવાસ' ન ગમતું હોય અથવા ગમે તે સંયોગોમાં આપની ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા ન જ હોય, અને 'ના' જણાવવાને માટે એક કાર્ડ લખી મોકલવાની પણ આપની લાવના ન હોય તો ત્રીજો અંક આપ પાછો (Refused) મોકલાવી દો. આપને એક પાછોને પણ ખર્ચ નહિ થાય, ને અમને વ્યવસ્થા બજાવવામાં અને નિર્રથક ખર્ચમાંથી બચાવી લેવામાં આપ એ રીતે પણ સહાયક બની શકશો.

આમ છતાં જે ગૃહસ્થો અંકો ઉપર અંકો સ્વીકાર્યા જ કરે અને આઠ-દશ કે બાર અંકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી છેવટમાં વી. પી. પાછું ધકેલી દે એમને અમે શું કહીએ?—એટલી જ આશા રાખીએ કે તેઓ હજી પણ કંઈક વિચારે અને નવેસરથી ગ્રાહક બનીને, કોઈને ગ્રાહક બનવાની પ્રેરણા કરીને અથવા ગમે તે રીતે પણ અમને કંઈક બદલો વાળી આપે.

પ્રત્યેક વાંચકને—

આપ 'સુવાસ' પૈસા ખર્ચાને વાંચતા હો, પુસ્તકાલયમાંથી વાંચતા હો કે ગમે તે રીતે. પણ 'સુવાસ' આપને ગમ્યું જ હોય તો આપની દરજ છે કે તેને અંકેક ગ્રાહક તો ગમે તે રીતે પણ વધારી આપવો.

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે.

ખારમી તારીખ સુધીમાં અંક ન મળે તો વડોદરા-ઓફિસના સરનામે ફરિયાદ કરવી.
નમુનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની ચોખ્ખતા પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૧ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવો પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વાંધો ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાંસિયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકોને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી સાત દિવસની અંદર પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું ગ્રાહકપદ ચાલુ રહી શકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રિન્ટ્સ’ મોકલાશે.

તલસ્પર્શી, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાચ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જેડણી સંબંધમાં લેખકોએ ગુજરાત-વિદ્યાપીઠના કોષને અનુસરવું. અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અઠવાડિયાની અંદર પહેાંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જે અમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જે લેખકો ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મંગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ અન્યોને અમે ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના અન્યોની કવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ સંબંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગૌરવતા તથા મહત્વતા જાણવી હોય—
અનુભવવી હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ. કૃત

ઇ. સ. પૂર્વે ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીનો

૧૦૦૦ વર્ષનો

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

ત્યારે તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હોવા જોઈએ
ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

અગાઉથી ગ્રાહક થનારને પાંચ ભાગના આખા સેટના રૂ. ૨૨૧

ત્યારપછી અને છુટકે આખા સેટના રૂ. ૩૦)

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ ખલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુછ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટની	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કેસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ ત્રિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણુ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુછ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી યૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોજા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમુછ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મુકળે"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ધર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથણુ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણુકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો ખહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧.૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. વર જુદું.

લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

— થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોતું જ નેદ્યએ એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વંચાય એવી પેરવી મંત્રીઓએ કરવી નેદ્યએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવાં પ્રબ્ધ ઉપયોગી પુસ્તકને રાજ્ય અને ઉદ્યોગોના પ્રચાર માટે હવેથી થયેલી સંસ્થાઓએ ઉત્તેજન આપી, ગ્રામ ઉદ્યોગને સજીવન કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો નેદ્યએ...

“ગ્રામ જીવન, સહકાર” અને “ખેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગચ્છુ હુન્નરોનાં આ નતનાં દેખાતાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડ્યાં છે, અને હજી એ ગમે તેવી જાહેરાતોનાં ચોકમાં સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી. પણ જુદા જુદા વિષયોના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંગ્રહીને આ પુસ્તકને વિવિધતા ભર્યું બનાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આતું શાસ્ત્રીય પુસ્તક એ રૂપિયાની કિંમતે મળે એ ખરેખર સસ્તું જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (સુરત)

મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ હુન્નરોથી ભરપુર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક સુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એટીક કાગળ અને સુંદર છપાઈ છતાં કિંમત માત્ર રૂપિયા, ટપાલ ખર્ચ માફ. મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબર-કચ્છ)

માલનું વેચાણ મોટા પ્રમાણમાં કરવા માટે જાહેરખબર જ સર્વોત્તમ સાધન છે.

સાહસિક વેપારીઓને ખુશખબર

સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં

સસ્તા ભાવે જાહેરખબર

છપાવવા આજે જ લખો:—

વ્યવસ્થાપક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા. (અંબર-કચ્છ)

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય
આરામથી જીવન ગુજારવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય

—: અને :—

વગર પૈસે વેપાર કરવો હોય તો
છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં
આજેજ દાખલ થાવ, અને શીવણ તથા
વેતરણ શીખી લો.

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘હોમટેલર’ ફિમલ: રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ પરદેશ શિલ્પીંગ ૭.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા. ક. સવા આનાની ટિકિટ બીડી સુચિપત્ર
મંગાવો.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : જ્ઞેઠ

[અંક ૨

દર્શન

૪

એક મંદિર હતું. મંદિરની મધ્યમાં એક દેહીપ્ચમાન હીરા અગમગતો. એ હીરામાંથી છૂટતાં તેજકિરણો મંદિરની ભીંતેભીંતે પથરાઈ જતાં; ને ભીંતના અણુએઅણુમાંથી પ્રતિબિંબિત થઈ તે પુનઃ હીરામાં ભળી જવા અંખતાં. પણ ભીંતો માટીની હતી. એકએક કિરણ એ ભીંતોના અંકેક અણુમાં અટવાઈ જતું.

પણ હીરા સામાન્ય નહોતો; કિરણો સામાન્ય નહોતાં. ખંતેમાં દૈવી આત્મતેજ અણહણતું. પરિણામે અણુએઅણુએ અટવાયલ કિરણ હીરામાં જઈ ભળવાને એ અણુને પ્રતિબિંબક-હીરાની પ્રતિમા સમું બનાવવા મથતું. ને અણુમાં આંતરિક કે બાહ્ય વેગ પ્રગટતો; તેનામાં હીરા સરીખાં બનવાની ભાવના જન્મતી.

ને પ્રતિબિંબક બનવાની આ ભાવના ને ક્રિયા એ ભીંતોને જીવનક્રમ બનતો.

ભીંત ક્યાંક સપાટ હોય તો ક્યાંક વિશેષ અરબચડી પણ હોય; પણ જીવનના પરમ તેજથી પ્રત્યેક અણુ ધડાઈને-ઓગળીને પણ ઊજળો, ચકચકતો ને હીરા સમો બનવા મથતો. ને એ રીતે ચકચકિત થતો ભાગ અરબચડાને પોતાના સમો બનવામાં સહાયક થતો.

ચકચકિત-પ્રતિબિંબક બનતા જતા ભાગમાં પૂરાયલ કિરણો સ્વતંત્ર બનતાં; હીરા સાથે તે એકરૂપ થઈ શકતાં.

૫૦ .. સુવાસ : જેઠ ૧૯૬૫

સૃષ્ટિ પણ કંઈક એવીજ છે. પ્રભુના તેજકિરણથી ત્યાં પ્રત્યેક પ્રાણીને જીવન મળ્યું છે; પણ એ કિરણને તેણે પોતામાં કેદ કરી દીધું છે. પરિણામે જ્યાંસુધી પ્રાણી નિર્ભણ થઈ પ્રભુ સાથે સમરૂપ ન અને, પ્રભુના કિરણને પ્રભુ સાથે એકતાર ન બતાવે, ત્યાંસુધી તેને જીવનના ભરતીઓટ હોય છે. પણ જ્યારે તે તે કિરણનાં પ્રતિબિંબક અને છે, શુદ્ધ નિર્ભણ ને તેજસ્વી અને છે, પ્રભુની ને તેના પરમ તેજની કેવળ પ્રતિમા સમાં બની જાય છે— પ્રભુની જેમજ તેઓ મુક્ત અને છે.

પ્રભુ કોણ ?

‘કોલસાની ખાણમાં હીરો કોણ ?’—એ પ્રશ્ન જોવોજ એ પ્રશ્ન છે. ને કંઈક અંશે એના ઉત્તર સમેજ એનો ઉત્તર હોય.

—○—

ભિર્વગતિ

વિવિત્સુ

[પૃથ્વી]

હવે પુનિત કેડિયો સ્વરગની સખે ! ખૂંદવી,
ધરૂં ડગ દરેક આગળ, અને ઉરે કોરવી
પ્રતિજ્ઞ દઢ મંગલા; નહિ જ વાત વિશ્રામની.

સર્ચા ઉર થકી સર્ચા સહુ પ્રમાદવાધા નર્ચા
ધર્ચા વજર બખતરો સુદઢ નિશ્ચયોનાં, સજી
વિરાટ અભયે; નલે પ્રબળ બાથને લીડવી.

કરાળતમ કંદરા ગહન એહ ઓળંગવી
અક્ષીત મનશી કરૂં મરણનો ખરો સામનો
અને સર હું શૂંગ સૌ દુરિત હુંગરોનાં કરૂં.

ભરી રગરગે અથાગ નવ જોમ તારુણ્યનું
બની મનુજશ્રેષ્ઠ કેં ભવકરાળ જંગે ઘૂસું;
ખરો મરણવો બની, અતળ મૃત્યુ ખૂંદી વળું.

હવે ‘મનુજ મર્ત્ય’ એ પ્રબળ ભાવના સંત્યજું
કરૂં વિલોન આત્મમાં કંઈ અનંત પ્રદાંડ હું
અસીમ વિભુના સમે ગગન-પૃથ્વીને આવડું.

❦

જીવન મંગલ

નૌતમ

ગાઉ કહો શી વિધ એ સખીને ?
ઉદલાસિની, જીવન આ સમસ્તની.
છે શાશ્વતી સુન્દરતા સ્વયં જે !
પાદામ્બુજે અર્ધ્ય ઉર્શિમિ મસ્તની.
સૌન્દર્યશ્રી નિત્ય કુમારિકા એ
દૂકી જરી હાસ્ય હસી અધૂકડું;
ને ચૂમું ના ચૂમું લટે, સરી એ,
સરી ગયું સોણલું આવી દૂકડું !

ગાઉ કહો શી વિધ એ પ્રિયાને ?
હુંયે ભરી મૂક વ્યથા, નિરાશા:
એ વર્ણનાતી ત મનોરમાને
ગાઉ કહ મંગલ ગીતિકામાં ?
નેણે છદ્યું મૈન અનંત આભનું:
ગવાઈ ગ્યું અંતરગીત આકુડું !

સ્નેહ—સ્વરૂપ

મનુભાઈ ત્રિવેદી

અભ્ર ખની ધૂમું ઓમ ધરાતલ,
જીવન ધ્યેય ધરું એક મંગલ;
-અંતર ધૂમ્ન શી ભ્રિમિ ગખારો-
જ્યાં તું વ્યાં કરું છાંયડો મારો.
સ્રોત ખની રમું અદ્રિ ઉછંગે,
ચંદી સમી રમ આભ ઉમંગે,
ઝીલી લઈ તવ રૂપની છાયા
હું ય ઘડીક ખનું નભ રાયા ?
અદ્રિ ખનું સ્થિર પાય ધરામાં,
ધોર ખજે નભ મેઘ દહામા
વીજ તું, ઝીંક પ્રહાર શિરે તે
ઝીલી ખનું કટકા અતિ હેતે.

કચ્છી સાહિત્ય

હરસુખરાય ગોરધનદાસ માંડલીઆ.

‘કચ્છ’ દેશ હિંદુસ્તાનનાં પ્રથમ શ્રેણીનાં દેશી રાજ્યો (First class Native States) માંનો એક છે. અત્યારે તે અસામાન્ય એવા બે ખાસ હક્કો ભોગવે છે: (૧) કચ્છી ચલણી સિક્કો; (૨) કચ્છ દેશની પોતાની—‘કચ્છી’—ભાષા.

કચ્છ દેશનું સાહિત્ય એટલે સંક્રમિત અર્થમાં કચ્છી ભાષામાં રચાયેલુંજ સાહિત્ય; કચ્છી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે પુરાતન કાળથી ગવાતાં આવતાં કાવ્યો, લોકગીતો, વાર્તાઓ, દુહાઓ વગેરે. કચ્છી ભાષામાં લિપી છેજ નહિ; તેથી ગદ્યરચના હોઈ શકે નહિ. ભાટ, ચારણો, કવિઓ, રખારીઓ તેમજ ભરવાડો વગેરેએ રચેલાં મૌખિક કાવ્યોમાંજ કચ્છના પુરાતન સાહિત્યનો કે કચ્છના લોકસાહિત્યનો ઘણાખરો સમાવેશ થઈ ગય છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

સિંધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. વળી હાલાર અને કાઠિયાવાડનાં થોડાંએક દેશી રાજ્યો જેવાં કે ગોંડળ, ભુનાગઢનો થોડો ભાગ (નાથેર સિવાયનો) કે જ્યાં મેમણ લોકો ‘મેમણરાહી’ ભાષા બોલે છે તે ભાષા અને કચ્છી ભાષા વચ્ચે પણ સાંજે જેવું સામ્ય છે.

સિંધી ભાષાના નિકટના સંબંધથી કચ્છી ભાષા જાણનાર સિંધી ભાષા થોડી મહેનતે સમજ શકે છે. વળી એક ખીજે પણ કાયદો છે: કચ્છી ભાષા જાણનાર બનતાંસુધી ગુજરાતી ભાષા જાણતોજ હોય. આથી તે સિંધ જેવા પ્રદેશમાં જ્યાં ગુજરાતીઓનું સાંજે જેવું જોર છે ત્યાં સિંધીઓ તેમજ ગુજરાતીઓ સાથે, બંને ભાષા વચ્ચેનું અંતર દૂર થવાથી, બહુ સહેલાઈથી હળી મળી શકે છે.

કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ : કચ્છી ભાષા—હાલની કચ્છી ભાષામાં ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનો સારો જોશો વપરાશ છે; પરંતુ કચ્છી ભાષાને એક ‘સ્વતંત્ર ભાષા’ તરીકે સાબિત કરી આપવાના ઘણા સફળ પ્રયાસો થયા છે. સ્વ. શ્રી મુરારજીભાઈ માવજી કામદારે ગયે વર્ષે કચ્છમાં ઐતિહાસિક સંશોધનો કર્યા બાદ કહ્યું કે, “કચ્છી ભાષા આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બોલાતી હોવી જોઈએ.” આ વિષે કચ્છના આજના પ્રખ્યાત કવિ અને સાક્ષર શ્રીયુત્ દુલેરાયભાઈ કારણીને પત્રદ્વારા પૂછાવતાં તેઓ જવાબમાં લખે છે:—

‘કચ્છી વાણી પાંચ હજાર વર્ષ—જૂની હોવાનાં તો કંઈ પ્રમાણો હોય તેમ લાગતું નથી. પણ હજાર વર્ષના જૂના દુહાઓનાં પ્રમાણો તો છે અને એ સમયે ગુજરાતી ભાષાનું તો કંઈ ઠેકાણુંજ ન હતું.’

તેઓ તેમના એક ખીજ પત્રમાં લખે છે:

‘કચ્છી ભાષાનો આ દુહો ત્હમે સાંભળ્યો હશે:

લાખે ખરચી લખખ, કરે કોટ અડાયો,
ગંઠમે હુવે ગરચ, ત પછર અડાય પુંચરા !

લાવાર્થ:—લાખા ફૂલાણીએ લાખો ખરચીને કરા કોટ ચણાવ્યો; હવે, હે પુંચરા નમ ! જે ત્હારી ગાંઠમાં પૈસા હોય તો તું પણ કોઇ એવો ગઠ ચણાવ.

નમ લાખો અને પુંચરા પછી ૫૦-૧૦૦ વર્ષે આ દુહો તૈયાર થયો હશે. આ દુહો ખૂબજ જૂનો અને પ્રચલિત છે તો એને તૈયાર થયે લગભગ સાતસો વર્ષ જરૂર થયા હશે એમ મ્હારું માનવું છે. આવા ખીજ પણ જૂના દુહા મળી શકે. ટૂંકામાં, કચ્છી ભાષા ગુજરાતી કરતાં જૂની જરૂર છે.’

આ પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાના નિકટના સંબંધને લઇને કચ્છી ભાષામાં ગુજરાતી શબ્દોની ઉમેરણી પાછળથી થઈ હોય.

મ્હું ઘણાંએને કહેતાં સાંભળ્યા છે કે:—‘કચ્છી ભાષા અમને તો નીરસ અને કઠીન લાગે છે !’ આ માટે મ્હને તો બે મુખ્ય કારણો જણાય છે: (૧) કચ્છી ભાષામાં ક્રેન્ચ અને હિદી ભાષાની માફકજ નાન્યતર જાતિ નથી; (આથી ભાષામાં નરમાશ ન જણાય એ એ દેખીતું છે.) અને (૨) કચ્છી ભાષા પુરાણી હોઈ જરા અલુઘડ અને અણુખેડાયલી રહી જવાથી બહુ કર્ણપ્રિય ન હોઈ શકે. તેમ છતાંય કચ્છી ભાષામાં જે આસિયતો છે, તે ગુજરાતી જેવી ખીજ કોઈ ભાષામાં જણાઈ નથી. કવિશ્રી કારાણી તેમના એક કાવ્ય-પુસ્તક ‘કારાણી કાવ્યકુંજ ભા. ૧’ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:—

‘આપણી કચ્છી ભાષા ભલે અણુખેડાયલ કે અલુઘડ હોય તો પણ જે વેધકતા અને સચોટતા કચ્છી ભાષામાં ઊતરી શકે છે, તથા જે જુરસો અને જમાવટ કચ્છી ભાષામાં જમી શકે છે તે ગુજરાતી જેવી અન્ય અનેક ભાષાઓમાં કોઈ કાળે પણ આવી શકવાનાં નથી, આ વાત કચ્છી ભાષાથી પરિચિત ઘણા ગુજરાતી સાક્ષરો પણ ખુદલા હૃદયે કબૂલે છે.’

કચ્છી ભાષાનું સ્થાન: ત્યાંસુધી આજની આપણી વિદ્યાપીઠો કચ્છી ભાષાને એના જેવી ખીજ અનેક—Indian Vernaculars—હિદીભાષાઓ જેવું અગત્યનું સ્થાન ન આપે એટલે કે પાલી, તેલુગુ, સિંધી વગેરે ભાષાની જેમજ પદ્ધતિસરની ‘ફરજિયાત ભાષા’ (Compulsory Vernacular) તરીકે સ્વીકારવા જેટલું મહત્ત્વ ન આપે, ત્યાંસુધી કચ્છી ભાષાનું સ્થાન હાલ તો ચોક્કસ ન કહી શકાય. છતાંય કચ્છી ભાષા કચ્છમાં હજારો વર્ષ થયાં બોલાતી આવી છે અને હજુ પણ એ ભાષા કચ્છીઓની જખાનમાં એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે કે ગમે એટલા સુધારાઓ કચ્છમાં દાખલ થાય તો પણ એ જૂની પુરાણી ભાષાનો કદિ નારા થવાનો સંભવ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી બોલાતી રહેશે. શહેરો કરતાં કચ્છનાં ગામડાઓમાં કચ્છી ભાષાની કિંમત વધારે છે. ગામડામાં રહેનારે તો કચ્છી ભાષા પૂરેપૂરી જાણી લેવી આવશ્યક છે. કદાચ સુધારાના પવનથી શહેરમાં કચ્છી ભાષાને અદલે ગુજરાતીમાં સઘળાજ વહીવટો ચાલે તો તે શક્ય છે ખરું; પરંતુ ગામડાઓમાં તો કદી કચ્છી ભાષાનું આકર્ષણ, માન અને સ્થાન ઓછાં થશેજ નહિ.

કચ્છમાં પ્રથમ આવનાર કે કચ્છી ભાષાથી અપરિચિત માણસને સૌથી પહેલાં ખાસ કરીને ‘જાએરા’ શબ્દ આકર્ષે છે. તે શબ્દનો અર્થ ‘કચ્છ નરેશ (૨૧) ધણું જીવો (જાએ)’ એવો થાય છે, વળી ‘જાએરા’ એ કચ્છ રાજ્યનું ચિન્હ (Symbol) પણ કહી શકાય.

કચ્છનું લોકસાહિત્ય : અગાઉ કહ્યું તેમ કચ્છનું લોકસાહિત્ય-સંકુચિત અર્થમાં- કચ્છી કાવ્યોમાંજ સમાયલું છે એમ સમજી લઈએ. પુરાતન કાળની લડાઈનાં આભેદૂપ વર્ણનો તેમજ ઐતિહાસિક યનાવો સઘળાંય કાવ્યોમાંજ ગૂંથેલાં છે. આ કાવ્યોમાંનાં ઘણાંય અત્યારે પ્રચલિત છે. તેમાંનાં કેટલાંએક એકઠાં કરી, ગુજરાતી ભાષામાં ભાવપૂર્ણ ભાષાંતર કરી, કચ્છના ઇતિહાસને અમુક ભાગ કલમ દ્વારા આપણી સમક્ષ મૂકવાનો એક સફળ પ્રયાસ શ્રી દુલેરાય કારાણીએ કર્યો છે: તેમણે ‘કચ્છના કળાધરો’ નામનું એક પૂખ મહોડું અને સુવાચ્ય પુસ્તક તૈયાર કરી કચ્છી સાહિત્યની સાચી સેવા યજ્ઞવો કરેલાંય.

કચ્છી કાવ્યો મોટે ભાગે “કચ્છી સંગર”ની યોજનામાંજ રચાયેલાં હોય છે. ‘કચ્છી સંગર’ની પદ્ધતિ કલાત્મક છે: તેની પ્રત્યેક કડીમાં પહેલાં બે દુહાઓ આવે. બંને દુહા દરેક બળ્લે પંક્તિના હોવા જોઈએ. દરેક પંક્તિમાં ૨૪ માત્રા હોવી જોઈએ. પંક્તિના પ્રથમ અર્ધમાં ૧૩ અને બીજા અર્ધમાં ૧૧ માત્રા હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે બે દુહાઓ પૂરા કરી પછી એક પંક્તિના બે ભાગ ઉલટાવીને મૂકવા જોઈએ, એટલે એની એક કડી ચર્ષ. પહેલી કડીનો છેલ્લો લગભગ અર્ધ ભાગ એ બીજી કડીની શરૂઆતમાં પ્રથમ પંક્તિના પ્રથમ અર્ધ તરીકે આવવો જોઈએ. આમ એ અર્ધો પંક્તિ બેવડાવી જોઈએ. આ પ્રમાણે સાંકળની કડીઓની માફક જોડાયેલી રહે છે એ માટે એનું નામ ‘સંગર’ (સાંકળ) પાડવામાં આવ્યું છે. આવી પદ્ધતિમાં રચાયેલાં કાવ્યો યાદ રાખવાં બહુ સહેલાં થઈ પડે છે. કચ્છી કાવ્યોમાં તે સિવાય જુદા જુદા રાગ પણ છે. દા. ત. કચ્છી કારી, કારાઈડો મારઈ, મુસદ્દસ વગેરે. આ ઉપરથી જણાશે કે કચ્છી ભાષા પુરાણી હોવા છતાં કવનમાં તાલ, માત્રા, રાગ-રાગણીને પણ સ્થાન તો છેજ.

કચ્છી કાવ્યોના પ્રકાશનથી કચ્છનું ઘણું લોકસાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું છે. હજી ઘણું બહાર લાગી શકાય તેવું છે. એક ગુર્જર સાહિત્યકાર-પત્રકારના શબ્દોમાં કહ્યું તો “ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું ઘણુંખૂંડું લોકસાહિત્ય તો મેઘાણી અને રાયચુરાએ વીણી લીધું છે. આકી હવે કચ્છનું બહાર આવેત્યારે ખૂંડું!” આમ કચ્છના લોકસાહિત્ય પર મોટી આશા બંધાયેલી છે.

કચ્છી ભાષાના કવિઓ—જીના અને નવા: કચ્છી ભાષાના આઠ કવિઓમાંના બે પ્રખ્યાત વીરોનાં નામ આજે પણ યાદ કરાય છે: (૧) સ્વ. કવિશ્રી રાઘવ; (૨) સ્વ. કવિશ્રી નિરંજન. કવિ રાઘવની કાવ્યકૃતિઓમાંની મહોટે ભાગે ધીરાભગતના ‘ચાખખા’ને મળતી છે. એટલે સમાજની અનિષ્ટ પ્રણાલિકાઓ પર કટાક્ષો છે.

હાલ જે રીતે ગુજરાતી ભાષાના કવિઓનો-‘ગણ્યા ગણાય નહિ ને વીણ્યા વીણાય નહિ,’ એટલો મહોટો રાફડો ફાટ્યો છે તેવું કચ્છી ભાષા માટે નથી. કેમકે કચ્છી ભાષામાંજ કાવ્યો રચનારા ‘ગણ્યા ગાંડ્યા’જ છે. તેમાંના પ્રખ્યાત કવિઓ (૧) શ્રી દુલેરાય એલ. કારાણી, (૨) શ્રી મૂળજીભાઈ લક્ષ્મીદાસ સંપટ, (૩) ‘કચ્છી કાવ્યા મૃત’ના કર્તા શ્રી શીવજીભાઈ, (૪) શ્રીયુત લાલજી નાનજી જોષી વગેરે છે.

તે સિવાય ગુજરાતી તેમજ કચ્છીમાં લખી શકે તેવા ધણાય સાહિત્યકારોમાંથી કેટલાકને ગુજરાતી સાહિત્યે લગભગ પોતાનાજ જાણે કરી લીધા હોય ની! દા. ત. (૧) સ્વ. સાક્ષર શ્રી નારાયણ વિસનજી ઠક્કર, (૨) સ્વ. મુરારજીભાઈ માવજી કામદાર, (૩) શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, (૪) કવિશ્રી ચમન, (૫) ડો. શ્રી. મૂળજી જોષી, (૬) શ્રી. લાલજી મૂળજી જોષી, (૭) શ્રી. લાલજી નાનજી જોષી, (૮) યુવાન નવલકથાકાર શ્રી રસિકલાલ જોષી, (૯) શ્રી. પુરુષોત્તમ સુંદરજી ગોર, (૧૦) શ્રી. રાયસિંહજી રાઠોડ, (૧૧) શ્રી. ચુનીલાલ પાટડીઆ, (૧૨) સ્વ. પુરુષોત્તમ મૂળજી શેઠ વગેરે. આ સિવાય અતેક બહાર પડી ચૂકેલા અતે ભવિષ્ય માટે સારી આશા આપતા ઊગતા કચ્છી લેખકો અને કવિઓનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો છે.

આટલા પ્રાથમિક છતાં સર્વીંગી વિવેચન પછી હવે આપણે કચ્છી સાહિત્યનાં મૂળમૂત અંગો—દુહાઓ, કહેવતો, ઉખાણાં, રસકવિતો—વગેરેનાં દર્શન કરીએ.

કચ્છી દુહાઓ:

કક્કલે કાછા રખેઓ, રખેઓ કાછરા
કાં વિચાણી મલ્લણી, કાં અકળર મા.

ભાવાર્થ: 'કક્કલ વીરોએ કચ્છનું અને કચ્છના ધણીનું રક્ષણ કર્યું એથી અકળર બાદશાહને જન્મ આપવાને એની માતાને જેટલું માન ઘટે છે તેટલુંજ માન આ કક્કલ બાળકોને જન્મ આપનાર તેમની માતા મલ્લણીને પણ ઘટે છે.'

રાજકુમારોના રક્ષણનું વચન પાળવાને પોતાનાં છ છ બાળકોને રહેસાતાં જોઈ રહેનાર કચ્છના કીર્તિમુગટ સમાં કકલદંપતીનાં સ્વાર્પણના આ કરુણ દૃશ્યને કચ્છી કાવ્ય દ્વારા વર્ણવી શ્રી. કારાણીએ કચ્છી જાનની મીડાશ, પ્રાસની ખૂબીથી, તેમના એક સળંગ કાવ્ય 'કુરખાની'માં બતાવી છે:

"...જંગલ રૂના, ઝાડી રૂની, ઝાડેંમથે પનપન રૂનાં,
પંખી પરંદા ને પશુ, વનરાઈ વનવન રૂનાં,
રણવીર રાવળ નમન, ને ગામન જનજન રૂનાં,
આસમાન ને ધરણી રૂનાં, માહુ રૂનાં, મનમન રૂનાં,
કવિતા કરે કારાણી રૂતું, કલમ કાગર કે છડેં
હિકડો ન કક્કલ રૂતું, જેન લાલ લટિયર વ્યાલડેં."

ભાવાર્થ:—આના અસાધારણ બનાવથી અને કરુણ મૃત્યુથી જગત એટલું તો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ઊઠ્યું કે, જંગલે જંગલની ઝાડીઓએ રુદન કર્યાં, ઝાડો પરનું પાંદડે પાંદડું રડી ઊઠ્યું; પક્ષીએ પક્ષી અને વનમાંહેની એકેએક વરતુ રડી ઊઠી. રણવીર રાવળ જામ અને ગામે ગામના માણસો સઘળાં રડી ઊઠ્યાં. એટલુંજ નહિ પરન્તુ આકાશ અને પૃથ્વી પણ જાણે હમદર્દી બતાવતાં રડી રહ્યાં હોય એવું લાગ્યું. માણસે માણસનાં મન રડી ઊઠ્યાં. કવિશ્રી કારાણી પોતે પણ કલમ અને કાગળને બાણુએ રાખી એ ઘડી આંસુ સારી રહ્યા પરન્તુ જેના છ છ બાળકો કુરખાનીના યજ્ઞમાં હોમાઈ ગયા હતા એવા એકજ કક્કલ વીરની આંખમાંથી આંસુ સર્યું નહિ.

[અપૂર્ણ]

શ્રીવલ્લભાચાર્ય

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

પ્રાચીન વૈષ્ણુવાચાર્ય શ્રીવિષ્ણુસ્વામી: તેમની પરંપરામાં થયેલા ગોત્રિદ્વાચાર્ય નામે એક વૈષ્ણુવાચાર્યના શિષ્ય વલ્લભભટ્ટના વંશમાં, આંધ્ર દેશના કાકૂરપાંદુ કે કાંકરવાર નામક ગામમાં, પૂર્વે, કૃષ્ણચન્નુવેદીય તૈત્તિરીયશાખી ભારદ્વાજ ગોત્ર અને આપરતંત્ર સૂત્રના, વેલ્લનાકુ કુટુંબના, શ્રીયજ્ઞનારાયણ નામે એક વિદ્વાન તૈલંગ બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમના પુત્ર ગંગાધર ભટ્ટ. તેમના ગણપતિ ભટ્ટને તેમના વલ્લભ ભટ્ટ; વલ્લભ ભટ્ટને લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને જનાર્દન ભટ્ટ નામના બે પુત્રો થયા. આ કુટુંબ સોમયાજી હતું અને તેથી તેની શાખજ સોમયાજી પડી ગઇ હતી. શ્રીયજ્ઞનારાયણ ભટ્ટથી માંડી શ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટજી સુધીમાં સો સોમયજ્ઞ પૂરા કરવામાં આવ્યા હતા. એમ મનાતું આવ્યું છે કે જે કુલમાં સો સોમ-યજ્ઞ પૂરા થાય તે કુલમાં જન્મરદસ્ત દૈવાંશી પુરુષનો જન્મ થાય. એ પ્રમાણે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને ત્યાં તેવા દૈવાંશી પુરુષના જન્મની સંભાવના કરવામાં આવતી હતી. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીનાં વિજયનગરના રાજગુરુ શ્રીસુશર્માનાં ઇલ્લમાગાર્ નામક બેન સાથે લગ્ન થયાં હતાં. તેમાં તેમને શ્રીનારાયણ ભટ્ટ નામક એક પુત્રનો અને બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રણ બાળકોના જન્મ પછી શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને પ્રયાગ નિવાસ કરવા જવાની ઇચ્છા થઇ. પુત્ર શ્રીનારાયણ ભટ્ટને કાકૂરપાંદુ ગામમાં જ પોતાના ભાઈ જનાર્દન ભટ્ટજીને ત્યાં રાખી પોતાની બે પુત્રી અને પત્ની સાથે યાત્રા કરવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાને ગામથી વિદાય થયા. તેઓ તીર્થભ્રમણ કરતા કરતા ભીમરથી નદીને કિનારે ચંપારણ્ય નામક સ્થાનમાં આવ્યા. અહીં શ્રીઇલ્લમાગાર્જીને સં. ૧૫૨૯ ના ચૈત્ર (વજ્ર વૈશાખ) વદિ ૧૧ ને શનિવારની રાત્રીએ સાત માસે પુત્રજન્મ થયો. (કોઇ સં. ૧૫૩૫ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ રવિ અને કોઇ તે તિથિ-માસ-વર્ષ પણ વાર ગુરુવાર કહે છે. ગીતાની રસિકરંજની નામક ટીકાકાર શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટજી પોતાના કલ્લેલ નામક ગ્રંથમાં વર્ષ ૧૫૨૯ ને વાર શનિ કહે છે, જે ગણિતની દષ્ટિએ બરાબર છે. સૌથી જૂનો વર્ષનો ઉલ્લેખ શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટજીને છે. ગૌડિયા સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ આ જ વર્ષ મળે છે.) બાળક અધૂરે માસે જન્મતાં ક્ષણભર મૂર્છા રહી, પરંતુ પછીથી પરમ તેજસ્વી મહાન અઘૌકિક સુંદર બાલકનાં દર્શન થયાં. આ જ બાળક તે શ્રીવલ્લભ. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ બાળક અને પત્નીને લઈ નિકટના ચૌડા ગામમાં આવ્યા અને ત્યાં જાતકર્માદિ સંસ્કારો કર્યા. ત્યાં દોઢ બે માસ રહ્યા પછી આ નાનું કુટુંબ આગળ વધ્યું અને કેટલાંક તીર્થોમાં યાત્રા કરતાં કરતાં પ્રયાગમાં નિવાસ કરી રહ્યું. અહીં પ્રયાગમાંજ ત્રણ વર્ષ બાદ શ્રી. રામકૃષ્ણ નામક બાળકનો શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને ત્યાં જન્મ થયો.

હવે બ્યારે શ્રીવલ્લભ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી કાશી જઈ રહ્યા. ત્યાં હનુમાન ઘાટ ઉપર એક મહાન ભાડે લઈ એમણે કાયમી નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી

થયાસમય શ્રીવલ્લભને યજ્ઞોપવીતઝંસ્કાર કરાવ્યો અને યાળકના વિદ્યાભ્યાસનું કાર્ય મધ્વ-સંપ્રદાયી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી નામક પંડિતને સોંપ્યું. થોડા સમય ઉપર જ રથપાયેલી શ્રીમાધ-વેંદ્રપુરીની પાઠશાળા એ વખતે કાશીમાં એમની વિદ્વત્તાથી વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. અહીં શ્રીમાધવેંદ્રપુરીજી પાસે યાળક વલ્લભના અભ્યાસનું દોઢેક વર્ષ કાર્ય ચાલ્યા પછી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં વ્રજમાં ગયા અને પાઠશાળાનું કાર્ય શ્રીમાધવતીર્થ નામના વિદ્વાનને સોંપતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણને યજ્ઞોપવીતઝંસ્કાર થયા પછી શ્રીમાધવતીર્થ પાસે ભણવા મૂકવામાં આવ્યો. થોડા જ સમયમાં અને યાળકો સારા વિદ્વાન થયા. આ યાળકોને દાર્શનિક જ્ઞાન અપાવવાની ઇચ્છાથી અને પુત્રીનાં લગ્ન પતાવ્યા પછી સં. ૧૫૪૨ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ અને યાળકો અને પત્ની સાથે દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદીને કિનારે આવેલા અને ન્યાં પોતાના સાળા સુશર્મા રહેતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ વિજયનગર નામના નગરમાં આવ્યા. ત્યાંના સરસ્વતી-ભંડારમાં પૂર્વ અને ઉત્તરગીર્માંસાને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાવવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીએ અને યાળકો સોંપી આપ્યા. એ વર્ષ સુધી મન લગાવી ત્યાં અભ્યાસ કર્યા બાદ શ્રીવલ્લભની ભારતવર્ષના દાર્શનિક પંડિતોમાં ગણુના થવા લાગી. આ જ સમયમાં શ્રીવલ્લભે "તત્ત્વાર્થદીપનિગ્રંથ" નામક સર્વ શાસ્ત્રોના ગંદોહરૂપ ગ્રંથની રચના કરી, પોતાના પિતાજીને ભેટ આપ્યો.

શ્રીવલ્લભના અધ્યયન પછી સં. ૧૫૪૫ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી ફરી તીર્થયાત્રા કરવાને માટે વિજયનગરથી નીકળ્યા. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એઓ શ્રીલક્ષ્મણ બાલાજીમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી સ્વધ્યામ પધાર્યા. કુટુંબનો કારે વર્ષના યાળક શ્રીવલ્લભ

ઉપર આવી પડ્યો. મોટાભાઈ શ્રીનારાયણ ભટ્ટ શ્રીવલ્લભથી મોટા હતા, પરંતુ કાંકરવાડમાં પૂર્વે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી યાત્રા કરતાં આવી ચઢેલા ત્યારે તેમની ભક્તિપરાયણતા જોઈ શ્રીમાધ-વેંદ્રપુરીએ તેમને દીક્ષા આપી ગોપાલમંત્ર આપ્યો હતા; અને કેશવપુરી એવું નામ પાડ્યું હતું. શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની સાથે તેઓ મન્યરત-દશામાં રહેવા લાગ્યા હતા. શ્રીમાધવેંદ્રપુરી કાશી આવ્યા પછી શ્રીકેશવપુરી ધર્મપ્રચાર-નિમિત્ત તીર્થયાત્રામાં નીકળી પછી સકર ક્ષેત્રમાં જઈ રહ્યા હતા. ગૌડિયા ગ્રંપ્રદાયમાં શ્રીકેશવપુરીનું માન અસાધારણ હતું. આમ એ વિરક્ત થઈ ચૂકેલા હતા.

શ્રીવલ્લભ પિતાનો અંત્યેષ્ટિવિધિ પૂર્ણ કર્યા પછી, નાનાભાઈ અને માતાની સાથે કાંકરપાંદુમાં આવ્યા અને પોતાના કાકા શ્રી જનાર્દનભટ્ટ સાથે રહેવા લાગ્યા. થોડા સમય

રહ્યા બાદ કાકાની રજા લઈ ફરી તીર્થયાત્રામાં નીકળી પડ્યા માર્ગમાં દામોદરદાસ હરસાની અને કૃષ્ણદાસ મેઘન નામક બે શિષ્યો થયા. આલક શ્રીવલ્લભ અને લગભગ સમવયસ્ક એ બે શિષ્યો આગળ તીર્થો કરતા કરતા મારવાડમાં આવ્યા. ત્યાં ઝારખંડ નામક સ્થળમાં શ્રીવલ્લભને કોઈ અચિંત્ય દેવત વ્રજમાં બોલાવતું હોય તેવું થયું; એટલે શ્રીવલ્લભ વ્રજમાં જવાનો નિશ્ચય કરી ઉજ્જૈનમાં આવ્યા. ત્યાં સં. ૧૫૪૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૧ ને દિવસે ક્ષિપ્રા નદીના તટ ઉપર એક સુંદર સ્થળમાં શ્રીભાગવતનું પારાયણ કર્યું: (આ દિવસે ત્યાંના નરોત્તમ નામના બ્રાહ્મણગૌરને તીર્થગૌર તરીકે કબૂલ કર્યાનું તેવા એક અતથી માનવામાં આવે છે. આ ખત થોડા વર્ષો પૂર્વે "શુદ્ધાદૈત" માસિકમાં છપાયેલું છે.) ત્યાંથી તીર્થો કરતા કરતા તેઓ ગોકુલ આવ્યા. એમ માનવામાં આવે છે કે ગોવિંદધાટ ઉપર સં. ૧૫૪૮ ના શ્રાવણ સુદિ ૧૧ ને દિને પ્રભુ શ્રી ગોવર્ધનધરજી સાક્ષાત પ્રકટ થઈ શ્રીવલ્લભને ભક્તિ-માર્ગીય દીક્ષા આપી અને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી "ગદ્યમંત્ર"નું દાન કર્યું. શ્રીવલ્લભે ભેટ અને પવિત્રું ધરાવ્યું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે સૌથી પ્રથમ દામોદરદાસ હરસાનીને અને પછી બીજા અનેક વ્રજવાસીઓને શ્રીવલ્લભે શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી "બ્રહ્મસંબંધ" એ નામે સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિમાર્ગીય દીક્ષા આપી.

તે જ સ્થળે સદૂપાંડે નામના અન્યોરના એક વ્રજવાસી બ્રાહ્મણે આવી ગિરિરાજ પર્યટ ઉપર શ્રીગોવર્ધનનાથજીના પ્રાકટ્યની હકીકત કહી. એમ કહેવાય છે કે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં કાશીથી વ્રજમાં આવેલા ત્યારે ત્યાં એક શ્રીગોપાલનું સ્વરૂપ એમણે શ્રીગિરિરાજ ઉપર એક મંદિર કરી પધરાવેલું. આ મંદિર પૂર્ણમહા નામના ક્ષત્રિયે કરાવી આપેલું એમ ગોડિયા સંપ્રદાયવાળા માને છે. સં. ૧૫૩૮ માં તેઓ એ પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે જગન્નાથજીમાં કપૂરચંદન લેવા ગયા અને સં. ૧૫૪૦ માં પાછા ફરે એ પૂર્વે જ ઉત્કલ દેશમાં રેમુણા નામના સ્થળમાં પ્રભુધામવાસી થયા. શ્રીગિરિરાજમાં વ્રજવાસીઓ એ ગોપાલસ્વરૂપની સેવા કરતા હતા. શ્રીવલ્લભે જે જાતનો અવાજ ઝારખંડમાં સાંભળ્યો હતો, તેવો જ અન્યોરમાં આવી ફરી સાંભળ્યો. તેથી તેમને ખાત્રી થઈ કે પ્રભુ અત્રે જ ગિરાજ છે. સદૂપાંડે સાથે શ્રીગિરિ-રાજ ઉપર જઈ એ શ્રીગોપાલ-શ્રીગોવર્ધનધરજીનાં દર્શન કરી શ્રીવલ્લભને અત્યંત આનંદ થયો. ત્યાં સેવાપ્રકાર યથારિચત કરી એઓ પાછા પોતાના વતનમાં આવ્યા. થોડા દિવસો ત્યાં રહી સં. ૧૫૪૮ (આષાઠી) ના વૈશાખ વદિ ૨ ને દિવસે શ્રીવલ્લભે સ્વતંત્ર રીતે ભારતવર્ષની પરિક્રમાનો આરંભ કર્યો અને સૌથી પ્રથમ ગોદાવરીના તીર ઉપર ઉત્કલ પ્રદેશમાં આવેલા એક બીજા વિદ્યાનગર નામક નગરમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે ગયા. ત્યાં તે વખતે રામભદ્ર નામક રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેની સભામાં વાદ થયા પછી શ્રીવલ્લભને વિજેતા તરીકે સુવર્ણભિષેક કરવામાં આવ્યો. (જુઓ. ઓડછા-નરેશોના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથ " પ્રતાપવંશ વર્ણન "નો ૧૦ મો તરંગ શ્લોક ૨૫-૪૦.) અહીંથી શ્રીજગન્નાથજી જઈ ત્યાં પ્રસાદનું માહાત્મ્ય વધારી છેક સેતુબંધરામેશ્વર સુધીનાં તીર્થોમાં ભ્રમણ કરતા કરતા અને અનેક શિષ્યો કરતા કરતા તેમ જ સુંદર સ્થળોમાં ભાગવત-પારાયણ કરતા કરતા વ્રજમાં આવ્યા, અને શ્રીગિરિરાજ પર આવી શ્રીગોવર્ધનધરનાં દર્શન કર્યાં. સં. ૧૫૫૪ નો અનનકૂટ-ઉત્સવ ત્યાં ધામધૂમથી ઊજવી, ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડમાં તીર્થ-પરિક્રમણ કરી, ત્યાંથી કચ્છ-સિંધ અને છેક બરિકાશ્રમ ધર્મ, શ્રીજગન્નાથ અને ઉત્કલના વિદ્યાનગરમાં ધર્મ પોતાના વતન કાંકરપાંદુમાં આવ્યા. અહીં સં. ૧૫૫૪ ના વૈશાખ સુદિ ૩

ને દિવસે પ્રથમ પરિક્રમા પૂર્ણ કરી. એ પછી ત્યાં માતા તેમ જ કાકા પાસે એક વર્ષ રહી સં. ૧૫૫૫ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ થી બીજી પરિક્રમાનો આરંભ કર્યો. લગભગ એ જ ક્રમે ઉત્કલના વિદ્યાનગર અને તે પછી સેતુબંધરામેશ્વર, પંદરપુર, ઉત્તરવેન વગેરે સ્થળોમાં ધર્મ શ્રીવલ્લભ વ્રજમાં આવ્યા.

આ સમયે ઉત્તર ભારતવર્ષ ઉપર સિકંદર લોદીનું શાસન હતું. મથુરા પ્રદેશમાં તેના કેટલાક હાકેમોએ હિંદુઓ ઉપર ભારે ભુલ્મ આદર્યા હતા. શ્રીવલ્લભ આવ્યા ત્યારે એ ભુલ્મો ચાલુ હતા; મંદિરો તોડી પાડવામાં આવતાં અને તીર્થો બ્રષ્ટ કરવામાં આવતાં. કોઈ હિંદુને તીર્થસ્નાનાદિ પણ કરવા દેવામાં આવતાં નહોતાં. શ્રીવલ્લભની આજ્ઞાથી એમના શિષ્યસમૂહે અને તેને અનુસરી મથુરાની ભાવિક હિંદુવ્રજને એ હુકમોનો અનાદર કરી વિશ્રામઘાટ ઉપર યમુનાસ્નાન કર્યું; અને પછી શ્રીવલ્લભ વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જઈ ભુલ્મો છે તો શ્રીગોવર્ધનધરણુનું મંદિર નષ્ટ કરવામાં આગેલું. શ્રીકુલનદાસ વગેરે પ્રભુને ‘ટોક કે ધના’ નામક સ્થાનમાં પધરાવી ગયા હતા. એ પછી પૂંજરી નામક સ્થાન નજીક સ્યામઘાટમાં પધરાવી ગયેલા. સં. ૧૫૫૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ ને દિને ત્યાંથી પધરાવી શ્રી મહાપ્રભુજીએ તૈયાર કરાવેલા નવા મંદિરમાં પ્રભુને પધરાવ્યા. અને બે વર્ષ પર્વત ત્યાં રહી પ્રભુની સેવા કરી એજ ગાળામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની પ્રભુતાથી આકર્ષાયેલા સિકંદર લોદીએ હોનહાર નામના ચિત્રકાર પાસે શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેમના ત્રણ શિષ્ય દામોદરદાસ હરસાની, કૃષ્ણદાસ મેઘન અને માધવલટ્ટ કારમીરીનું સમૂહચિત્ર આલેખાવ્યું, જે અત્યારે કિશનગઢના દરવારમાં મોજૂદ છે. એ પછી યાત્રા અપૂર્ણ રાખી શ્રીવલ્લભ પ્રભુના આદેશ પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથજી ધર્મ પોતાના વતનમાં આવ્યા. ત્યાંથી માતાજીને સાથે લઈ કાશી આવ્યા અને ત્યાં સં. ૧૫૬૦ (આષાઠી) ના આઠાદ સુદિ ૫ ને દિને શ્રીદેવન ભટ્ટની મહાલક્ષ્મી નામક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા. માતા અને પત્નીને ત્યાં જ રાખી શ્રીવલ્લભ પ્રથમ શ્રીગિરિરાજ આવ્યા. ત્યાંની વ્રજયાત્રા પૂર્ણ કરી પછી સુકરક્ષેત્રમાં જ્યાં મોટાભાઈ શ્રીકેશવપુરી હતા, ત્યાં આવી પ્રણામદિક્ક કરી પછી ગાંધી શ્રીવલ્લભ કાશી આવ્યા. ત્યાં થોડા મસ બિરાજી પછી બીજી યાત્રામાં આકા રહેલાં તીર્થોનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. આ વખતે ફરતા ફરતા શ્રીવલ્લભ દક્ષિણમાં આવ્યા. કહેવાય છે કે ત્યાં તુંગભદ્રાના તીર પર આવેલા વિઞ્ચનગરમાં તે વખતના રાજા વીરનૃસિંહના સમયમાં તેના નાના ભાઈ કૃષ્ણરાય રાયલુના આગ્રહથી દરવારમાં ચાલતા એક શાસ્ત્રાર્થમાં ભાગ લેવા શ્રીવલ્લભ આવ્યા. અહીં શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય મળતાં તેમને સં. ૧૫૬૦ના ચૈત્ર સુદમાં સુવર્ણાભિષેક કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી શ્રીવલ્લભ તીર્થભ્રમણ કરતા કરતા ગૂજરાત-કાર્ડિયાવાડ-કચ્છ-સિંધ-બદરિકાત્રમ વગેરે તંત્રોમાં ધર્મ સં. ૧૫૬૪ માં કાશીમાં પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યા. કાશીમાં સ્થિર થયા પછી ત્યાંના કૈવલાદૈતી સંન્યાસીઓ સાથે અનેક વાદવિવાદના પ્રસંગ આવ્યા. વાદીઓને નિરુત્તર કરવાને માટે પન્નાવલમ્બન નામક વાદગ્રંથની રચના કરી શ્રીવલ્લભાચાર્યે શ્રીવિવેશ્વરના દ્વાર પર બાંધ્યો. છતાં ઉપદ્રવ શાંત ન થવાને કારણે મિત્રો અને ગ્રંથધીઓની સલાહથી સં. ૧૫૬૭ માં નજીકના, ગંગાકિનારા પર આવેલા અડેલ નામક ગામમાં જઈ ત્યાં કાયમી નિવાસ કર્યો. અહીં મળેલી શાંતિના સમયમાં પૂર્વ અને ઉત્તર ભીમાંસાનાં ભાષ્યો, ભાગવત ટીકા-સુબોધિની, અને પ્રકાશ્ય પ્રકરણગ્રંથોની રચના કરી. અહીં સં. ૧૫૭૦ ના કાર્તિક વદિ ૧૧ ને દિને પ્રથમ પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીને અને સં. ૧૫૭૨ ના માગશર (વ્રજ પોષ) વદિ ૯ ને દિવસે શ્રીવલ્લભનાથજીને જન્મ થયો. (કોઈ શ્રી ગોપીનાથજીને જન્મ સં. ૧૫૬૭ માં પણ માને છે; પણ શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટ “કલ્પલ”માં ૧૫૭૦ જણાવે છે, જે ખોટો હોવા કારણ નથી.)

અહીં સં. ૧૫૮૭ સુધી ધિરાળ્યા. તે પછી પ્રભુની આજ્ઞા જગતના ત્યાગની થતાં ત્રિદંડ સંન્યાસ ધારણ કરી, કાશીહનુમાનઘાટ ઉપર જઈ ત્યાં પુત્રોને અંતિમ શિક્ષા (જે શિક્ષા-શ્લોક તરીકે સાઝાતણુ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે, તે) લખી આપી સં. ૧૫૮૭ (આષાઢી)ના આષાઢ સુદિ ૨ ઉપર ૩ ને દિને મધ્યાહ્ન સમયે ગંગામાં દેહ છોડ્યો તે વખતે કાંઈ ભિલેલાં જનોએ અગ્નિનો એક મોટો તેજઃપુંજ આકાશમાં જતો જોયો, કહેવાય છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ નિર્ણયુ ભક્તિમાર્ગની સર્વ વર્ણના જનો માટે સ્થાપના કરી, દિગ્ગેને માટે શુદ્ધદૈત વેદાંતનો ઉપદેશ કર્યો છે. અનન્ય રહી પ્રભુનું શરણુ અહનૈશ વિચારવું, અને દુઃસંગ, પ્રભુને ધર્યાં વિનાના પદાર્થોનું સેવન તેમ જ મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ કરવો, એ એમનો પ્રધાન ઉપદેશ છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પછી શ્રીગોપીનાથજી આચાર્ય તરીકે આવ્યા. એઓ શ્રીગોકુલમાં આવી રહ્યા. એમને એક પુત્ર થયો. એ બંનેના સ્વધામપ્રયાણુ પછી નાના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજી આચાર્ય થયા. એઓશ્રીએ કાયમી નિવાસ મથુરામાં કર્યો હતો. મોગલ સમ્રાટ અકબરને શ્રીવિકૃલનાથજી માટે ઘણું માન હતું. એણે જ એમને ‘ગોસ્વામી’ એ બિરુદ આપ્યું હતું, જે અદ્યાપિ પર્યંત એ વંશમાં ચાલુ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ત્રથોમાંથી અત્યારે ઉત્તરમીમાંસા-ઘણુમાધ્યના અઢી અધ્યાય, પૂર્વમીમાંસાના ભાવાર્થપાદનું ભાષ્ય, સુભોધિની (ભાગવત) ટીકાના ૧-૨-૩, ૧૦, પૂર્ણ અને ૧૧ મા સ્કંધના ચાર અધ્યાય પર ટીકા, ૧૬ પ્રકરણુત્રથો, થોડાં સ્તોત્રો અને ‘તત્ત્વાર્થદીપનિઅંધ’ (જે પ્રકરણુ પૂરાં પર અને ત્રીજા ભાગવત પ્રકરણુના પાંચ સ્કંધ-અપૂર્ણ પર એમની જ પ્રકાશ-નામક ટીકા સાથે), આટલા ત્રથો મળે છે. અણુભાષ્યનો અધૂરો રહેલો ભાગ શ્રીવિકૃલનાથજીએ પૂર્ણ કર્યો છે. એ ઉપરાંત શ્રીવિકૃલનાથજીએ ‘વિદ્-મંડન’ નામનો સ્વતંત્ર વાદગ્રંથ, ભક્તિહંસ, ભક્તિહેતુ નિર્ણય, શૃંગારસખંડન (કાવ્ય), સુભોધિની-૧૦ મા સ્કંધના ૩૨ મા અધ્યાય પર ટિપ્પણી ઉપરાંત કેટલાયે સ્તોત્રો, શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના નવરત્ન, સિદ્ધાંતમુક્તાવલી અને યમુનાષ્ટક પર ટીકા, ગીતાના પહેલા અધ્યાય પર ટીકા, વગેરે ત્રથોની રચના કરી છે.

શ્રીવિકૃલનાથજીના વંશમાં અનેક સમર્થ પંડિત વંશજો થયા છે, તેમાં તેમના ત્રોથા પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજી, ખીજા પુત્રના પુત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજી, ને પૌત્ર શ્રીહરિરાયજી, ત્રીજા પુત્ર શ્રીઆલકૃષ્ણજીના વંશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી, ઉપરાંત શ્રીયોગી ગોપેશ્વરજી વગેરે મુખ્ય છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ઘણુમાધ્ય ઉપર લખેલી ‘પ્રકાશ’ નામક ટીકા બધા ભાષ્યકારોના મતનો ઉલ્લેખ આપી તુલનાત્મક દષ્ટિએ લખાયેલી છે. એના ઉપર શ્રીયોગી ગોપેશ્વરજીએ ‘રશ્મિ’ નામક સમર્થ ટીકા લખી છે.

આ સંપ્રદાયમાં પૂર્વે સંસ્કૃત સાહિત્ય નહોતું, એમ માની કેટલાકાએ ભાષાસાહિત્યને આધારે વિરોધીઓએ ઊંટા ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો; પણ છેલ્લી બે પચીસીઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યે આચાર્યના નિર્ણયુ ભક્તિમાર્ગની વિશુદ્ધિનો વિદ્વાનોમાં આજે પરિચય કરાવ્યો છે.

બધા ભાષ્યકારોમાં સૌથી છેલ્લા ભાષ્યકાર આચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્ય થયા છે; એથી ભાષ્યકારોના મર્મનો પરિચય મેળવવામાં શ્રીવલ્લભનું વેદાંતભાષ્ય સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. શ્રીવલ્લભે ધ્વજસૂત્રના અર્થોની ખેંચતાણુ કર્યાં વિના અવિકૃત પરિણામવાદને સ્વીકારી ધ્વજ જ આ જગતરૂપે પરિણમ્યું છે, એ પ્રાચીન શ્રોત સિદ્ધાંતનું દર્શન કરાવી, માત્ર અનન્ય શરણુથી જ જીવ પ્રભુને પામી શકે છે, એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો છે.

જવાબામુખી*

શ્રી. રમણુલાલ વસંતરાય દેસાઈ

૧

‘ સ્ત્રી અને પુરુષના હક્ક સમાન હોઈ શકે? ’
હજી જગત-જગતના વિદ્યાર્થીઓ-આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી કરી શક્યા તો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉકેલ લાવી શકે ?

છતાં વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રશ્ન ઉકેલવા મથે છે તો ખરા જ. સંસારવિધાનમાં તેમનો ધણો ફાળો છે, અગર તેમણે ધણો ફાળો આપવાનો છે એવી માન્યતા તેમના હૃદયના ઊંડાણમાં વસતી હોય છે. એટલે તેમની વકતૃત્વસભાઓમાં આવા પ્રશ્નો ખૂબ ચર્ચાય છે. કૉલેજમાં એ પ્રશ્ન ઉપર વાદવિવાદ રાખવામાં આવ્યો હતો.

કેટલાક પ્રશ્નો જ રસમય હોય છે. ‘ ગામડાનો ખેડૂત કેમ જીવે છે? ’ ‘ કૉલેજનું ભણતર ગામડાં માટે નિરુપયોગી છે, ’ ‘ વિદ્યાર્થીઓ અને વ્યસન ’ એવા એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા સભાનો મંત્રી રાખવાની જુલ કરે તો ચશ્મા પહેરેલા સુકા ત્રણ્યાર વિદ્યાર્થીઓ અને જીંદગીથી કંટાળી ગયાનો દેખાવ કરતો એકાદ પ્રોફેસર સભાગૃહમાં હાજર હોય. પરંતુ ‘ લગ્નની જરૂરિયાત, ’ ‘ સ્ત્રીપુરુષના હક્ક, ’ ‘ સન્નારીઓનું સત્યાગ્રહમાં સ્થાન ’ એવા એવા રસનિર્ઝર વિષયોનું નિરૂપણ થવાનું હોય તો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓથી સભાગૃહ એટલું ઊભરાઈ જાય કે ઘણાને ઊભા રહેવાનું સ્થાન પણ ન મળે.

ઉપરાંત શિક્ષણ માટે ઓછામાં ઓછી તકલીફ લેઈ વધારેમાં વધારે પગાર જેઓ જવા છતાં શહીદીનો સદાય દેખાવ કરતા ગંભીર પ્રોફેસરો પણ વધારે સંખ્યામાં આવા ચર્ચાપ્રસંગે હાજર રહી શકે છે. આ તેવોજ પ્રસંગ હતો.

વિદ્યાર્થીઓ ધક્કાધક્કી કરતા, હસતા, લડતા, ખૂમો પાડતા, વિચિત્ર નાદપ્રયોગો કરતા આખા સભાગૃહને જીવંત બનાવી દેતા હતા. ધડીકમાં તાળીઓ પડતી, ધડીકમાં પગધચકારા થતા, ધડીમાં રણજીર્જનાને ભૂલાવે એવી સીસોટીઓ વાગતી, તો ધડીમાં માનવી કે પશુ-પક્ષીમાંથી કોઈને પણ ન આવડે એવા વિચિત્ર ઉદ્દગારોથી વિદ્યાર્થી-સભ્યોમાં હાસ્યનાં મોજાં ઊછળતાં. આંખ મીચીને આવનાર એમ જ જાણે કે અહીં કોઈ મહાસંગ્રામની તૈયારી થઈ રહી છે; ફરજિયાત શારીરિક કેળવણીથી ભવ પામતા વિદ્યાર્થીઓ આવા પ્રસંગોમાંથી કેવો વીરસ કેળવે એ સમજી શકાય એમ છે.

સભાના અચલાગના એક વિભાગમાં કૉલેજની વિદ્યાર્થીનીઓનું એક જૂથ એકેલું હતું. સોગન ખાઈ શકાય એવી સાદાઈ પાછળ આકર્ષણની અહ્હુલત જળ ગૂંથવાની આવડતવાળી

* શ્રી ‘ સયાજીવિજય ’ના હવે પછી પ્રગટ થનાર ભેટપુસ્તક ‘ શોભના ’નું પહેલું પ્રકરણ-શ્રીમાન પ્રકાશકના સૌજન્યથી.

૬૨ -- સુવાસ : જેઠ ૧૯૯૫

વર્તમાન યુવતી વિદ્યાર્થીઓના આવા ધાંધળથી બહુ વ્યાકુળ બનતી નથી. કવચિત્ હસતી, કવચિત્ નાખુશી બતાવતી, કવચિત્ ઉપેક્ષા કરતી વિદ્યાર્થીનીઓ વિદ્યાર્થીઓની અર્થહીન વેવલાશ અને નિરંકુશ છતાં પોકળ ઊભરાઓમાં હજી સમાન હક્ક માગતી હોય એમ લાગતું નથી.

પ્રોફેસરે પ્રોફેસરે વિદ્યાર્થીઓ તાળીઓ પાડતા. કેટલાક પ્રોફેસરો પોતાને મળતી તાળીઓથી હસતા, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના છિછટલા વર્તનથી ગંભીર બની જતા અને કેટલાક સાચા વેદાન્તી પ્રોફેસરો તાળીઓની માયાને મિથ્યા માની અલિપ્ત જ રહેતા.

કૉલેજને આપણું વિદ્યારથાનો હોય, પાઠશાળાઓ આપણા સંસ્કારની ગંગોત્રીઓ હોય અને પ્રાચીન ગુરુકુળ-અરે ગયા યુગની જ કૉલેજનો કોઈ શિક્ષિત પુરુષ વર્તમાન સભાસ્થાનો જુએ તો તેને પ્રથમ દર્શને એમ જ લાગે કે આજનાં વિદ્યારથાનોની વિદ્યા વંદી ગઈ છે અને સંસ્કારગંગોત્રીના મૂળમાં કાંઈ વિપ રેડાયું છે,

છતાં એ જ વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓના સંઘની પાછળ જગતનું ભાવિ ધડાયે ન્ય છે, અને તે ઘડતરમાં વિષ રેડાયું હોય તો ક્યાંથી રેડાયું એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે. વિદ્યાર્થી અવરથા વટાવી ગયેલી આગલી પેઢીને વિદ્યાર્થીઓ ઘડતાં આવડ્યું નથી એમ આરોપ આવે પણ ખરો.

બાલ્ય તોફાનોની પાછળ આ જ વિદ્યાર્થીવર્ગ એક મહાપ્રશ્ન વિચારી રહ્યો હતો: હસતે હસતે વિચારી રહ્યો હતો કે, સ્ત્રી અને પુરુષના હક્ક સમાન હોઈ શકે ?

નિવૃત્ત થવાની અણી ઉપર આવેલા એક વિધુર પ્રોફેસર સભાના પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા. સ્ત્રીના હક્ક પુરુષ જેટલા રાખવાથી તેમને હવે કાંઈ હરકત આવે એમ નહતું-ધરમાં તેમ જ નોડરીમાં. અશાન્ત વિદ્યાર્થીઓને શાન્ત રહેવાનો ઉપેક્ષા પામતો મોઢ કરી તેમણે સભાનું કામ આગળ ચલાવ્યું, અને ત્રણ માટે મુખ્ય વક્તાને સૂચના કરી.

સભાઓ તાળીઓ પાડવા માટે, હસવા માટે, ખૂસો પાડવા માટે અને ગ્રેડકો ઠોકવા માટે જ હોય છે એમ માનતા વિદ્યાર્થીઓએ મુખ્ય-વક્તાના વ્યાખ્યાનના થોડા ટુકડા સાંભળ્યા અને મોટા ભાગને ઘોંઘાટમાં ડુગાવી દીધો. સ્વમાનભંગ થયેલો એ વક્તા એક ઊંડો ધા પામી ખેંસી ગયો. સ્ત્રી અને પુરુષના હક્ક સમાન ન હોઈ શકે એવો પક્ષ એણે લીધો હતો.

સામો વાદ કરવાને એક બીજે વિદ્યાર્થી ઊભો થયો. તેને પણ પ્રેરતા પ્રમાણમાં તાળીપ્રદાન મળ્યું, એટલું જ નહિ, પરંતુ વ્યાખ્યાન-સ્થાન પાસે જતાં તેને આછી ઠોકર વાગી એટલે તાળીઓનાં પૂર ઊભરાયાં. વિદ્યાર્થીજગત દૂર અને અન્યની વિટંબણામાં ખૂબ હસી શકે એવું નિર્દય બની ગયું છે એવો વિચાર આવતાં પ્રમુખે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સામા વાદમાં શું કહેવાયું તે કોઈના પણ સાંભળવામાં આવ્યું નહીં. પ્રમુખે પ્રથમ હસીને, પછી ગાંભીરથી, ત્યારબાદ મેજ ઉપર મુકો ઠોકાને અને અંતે અત્યંત ક્રોધપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓને ગૃહસ્થાઈ વાપરવા વિનંતી કરી. જગતમાં ગૃહસ્થાઈ હોય તો વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તે આવે ને ? રહ્યોસહ્યો ગૃહસ્થાઈનો ટુકડો સભાગૃહમાં થોડી ઘણો માટે પ્રવેશ પામ્યો, અને એક આકર્ષક યુવકે જરાપણ ક્ષોભ વગર વ્યાખ્યાનસ્થાન ઉપર પગ મૂક્યો. શાન્ત રહેલી વિદ્યાર્થી જનતાએ પાછો હોકાર શરૂ કરી દીધો. અદ્ય વાળી ઊભા રહેલા એ યુવકે વિદ્યાર્થીઓના ઊભરાને ઊભરાઈ જવા દીધો. સમુદ્રનાં ઊછળતાં મોજાં ખડક સહામે અથડાઈ રહ્યાં. પરંતુ ખડક ખર્યો નહીં, યુવક આઝા રિમતસહ ઊભો જ રહ્યો.

સહજ શાન્તિ ફેલાતાં તેણે સ્થિરતાભર્યો ઉચ્ચાર કર્યો :

“ પ્રમુખ સાહેબ,

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના હક્ક સમાન કદી ન હોઈ શકે...”

વિદ્યાર્થીઓએ તાળીઓ પાડી, પરંતુ આગળ સાંભળવાની સહુને આછી લાલચ થઈ. ‘યુવકે તેનો લાલ લીધો. અને અસરકારક ભાષામાં તેણે ચર્ચા કરી. સ્ત્રીએ જગતના વિકાસમાં કશો જ ફાળો આપ્યો નથી, અને પુરુષ દોરે તેમ દોરવાનો તેનો ધર્મ જ છે એવો તેના વક્તવ્યનો ખવન હતો.

સહુએ તેને શાન્તિથી અને વખાણની તાળીઓ રહ સાંભળ્યો વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને વેગ મળે એવી ઘણી ઘણી રસપ્રદ બાબતો એમાં હતી.

પરંતુ વિદ્યાર્થીનીઓને આ વ્યાખ્યાન રચ્યું નહીં. તેમની સંખ્યા ઓછી હતી એ વાત ખરી; વિદ્યાર્થીઓ જેટલું તોફાન તે કરતી નહીં એ વાત પણ સાની. પરંતુ એનો અર્થ એમ નહીં કે વિદ્યાર્થીનીઓની સંખ્યા ભવિષ્યમાં વધી વિદ્યાર્થીઓની અરાખરી ન કરી શકે. અને તેમ થાય તો તોફાનની શક્તિમાં પુરુષવર્ગ કરતાં ઊંચરતું સ્થાન લેવાની તેમની તૈયારી ન જ હોય. પુરુષો વિરૂદ્ધની અનેક દલીલો વિદ્યાર્થીનીઓના હૃદયમાં સળવળી રહી. સંપલ પછાડવા માટે તેમના પગ વેગવાન બનતા હતા, અને જરૂર પડ્યે ક્યુટેકસથી રંગી લાલ બનાવેલા અને ખાસ ઓઝરથી સ્વચ્છ અને અણીદાર બનાવી આગળ વધારેલા કલામય નખ આયુધ તરીકે ન જ વાપરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હતી.

પરંતુ હજી સ્ત્રીજાતિએ પુરુષ સરખા હક્ક માગ્યા છતાં ઘણા હક્ક વાપર્યા નથી. હૃદયના ભાવ વિદ્યાર્થીનીઓએ આજા સ્મિત નીચે છૂપાવી રાખ્યા. માત્ર એક વિદ્યાર્થીનીના હૃદયે તેના પગને વેગ આપ્યો. તેણે ઊંડી વ્યાખ્યાનસ્થાન તરફ જવા માંડ્યું.

પાછો તાળીઓનો વરસાદ વરસ્યો. એ વરસાદ માનવાચક ન લાગ્યો. વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રજ્વળી ઊંડી છતાં શાન્ત રહી શકી. પ્રમુખે હાથ ઊંચા કર્યા, સહુને શાન્ત પડવા વિનંતિ કરી, ધમકી આપી, મેજ પછાડ્યું અને સભા છોડી જવાની બહુ થોડા સાંભળી શકે એવી ખીક બતાવી. એટલામાં એ વિદ્યાર્થીની જરાપણ ભય વગર પ્રમુખની પાસે આવી ઊભી રહી. તેણે પણ તાળીઓના વરસાદને વરસી જવા દીધો. સહજ શાન્તિ થતાં પ્રમુખે કહ્યું:

‘ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સભાએ વધારે સારું વર્તન રાખવું જોઈએ. ’

‘ ના ’ ‘ ના ’ ના પોકારો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઊછળી આવ્યા. ‘ સમાન હક્ક, ’ ‘ સરખા હક્ક, ’ ‘ સરખું વર્તન ’ એવા જવાબ પ્રમુખને મળ્યા.

‘ હું પુરુષોની તલપૂર પણ મહેરબાની માગતી નથી, પ્રમુખ સાહેબ, ’ વિદ્યાર્થીનીએ પોકારો વચ્ચે પોતાના વ્યાખ્યાન માટે સ્થાન મેળવી શરૂઆત કરી. ‘ બેસી જા, ’ ‘ બહુ થયું, ’ ‘ પરણ્યા પછી બોલજો ’ જેવા વિદ્યાર્થીજગતની શિષ્ટતા દર્શાવતા ઉદ્દગારો સંભળાતા હતાં છતાં તેમને ન ગણકારી તેણે સહુના ધ્યાનને ખેંચવા માંડ્યું, અને જોતજોતામાં તેણે સહુના ધ્યાનને સર કર્યું. તેનો રજૂકારભર્યો મધુર અવાજ, છટારહિત છટા, પુરુષજાતિ ઉપરના પ્રહારો અને સ્ત્રીજાતિ માનવસંસ્કારમાં આપેલા ફાળોના ઇતિહાસ તેના વ્યાખ્યાનને આકર્ષક બનાવી રહ્યાં હતાં. તેણે સાબિત કર્યું કે સ્ત્રીઓને પુરુષની દોરવણીની જરાય જરૂર નથી; એટલુંજ નહીં પણ પુરુષ સર્વદા સ્ત્રીથી દોરોયો છે, અને જેટલે અંશે એ સત્ય તે સમજશે તેટલે અંશે જ તે અને તેની દુનિયા સફળ થશે.

વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં સુધી પૂરી શાન્તિ જળવાઈ રહી. વિદ્યાર્થીનીને પણ સાચા વખાણની તાળીઓથી સહુએ વધાવી લીધી. પરંતુ તેમાંથી પાછી અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ ગઈ.

પ્રમુખે સહુના મત માગ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ સમાન હક્કની તરફેણમાં પણ હાથ ઊંચા કર્યા અને વિરૂદ્ધમાં પણ હાથ ઊંચા કર્યા. વ્યાખ્યાન માટે કોઈને ગંભીરતા હતીજ નહીં, એથી કોઈના જ્ઞાનમાં વધારો થાય એમ લાગતું નહોતું. જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની ધમ્કાથી ભાગ્યે જ કોઈ વિદ્યાર્થી ભણે છે. ભણવાની જરૂર છે, ભણવાની ટેવ પડી છે, ખીજાં ભણે છે માટે દેખાદેખી વિદ્યાર્થીઓ ભણ્યે જાય છે.

કશો દરાવ પસાર થયો નહીં અને પ્રમુખે પોતાનો આભાર માનવાની તક ન આપતાં સભા બરખાસ્ત કરી. સભા બરખાસ્ત થતાં રાક્ષસી ઝૂગાઝૂગ, પછાપછાડ, ભાંગેલોડ અને ધક્કાધક્કી સહુ આ હિંદના-જગતના ભાવિની કૂંચી ધારણ કરનારો વિદ્યાર્થીવર્ગ વ્યાખ્યાન-શુભની અહાર નીકળવા લાગ્યો. સમાન હક્ક માગતી કન્યાઓએ પોતાના હક્કને બાબુએ રાખ્યો. અને પુરુષ—વિદ્યાર્થીઓને પહેલા અહાર નીકળવાની તક આપી.

અહાર શયતાન ઊછળતો હતો. અંદર વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું ધીમેધીમે દરવાજા તરફ આગળ વધ્યું.

‘શોભના, તું બહુ સારો જવાબ આપ્યો.’ એક યુવતીએ વ્યાખ્યાન આપી ચૂકેલી વિદ્યાર્થીનીને કહ્યું.

‘હું,’ તિરસ્કારથી શોભન એ માનનો સ્વીકાર કર્યો. એનો તિરસ્કાર એની સહીપણી પ્રત્યે નહોતો. વિદ્યાર્થીવર્ગનો અવિનય તેને જરૂર ખૂંચતો હતો.

‘પાછું રસ્તે એનું એ જ થશે.’ ખીજી યુવતીએ કહ્યું. સહશિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓની વાસના તીવ્ર બની છે અને શૌર્યની કક્ષા નીચી ઊતરી છે એમ કોઈ આરોપ મૂકે તો તેના પુરાવા કોલેજ અને કોલેજની અહાર છેક ન મળે એમ કહેવાય નહીં. છોકરીઓને નિહાળવાની તક મળે એવા ઉદ્દેશથી સરસ્વતીપૂજન કરતો વિદ્યાર્થીવર્ગ છેક નહાતો નહીં હોય !

‘હું તો ચંપલ જ લગાવી દઉં’ ત્રીજી યુવતીએ કહ્યું. એ પ્રમાણે બને ક્રેકમ એ બુદ્ધિ વાત છે. પરંતુ પુરુષોના ભણતરની સાથે વર્તનનું ઘડતર ચંપલને પાત્ર છે એવો અભિપ્રાય તો ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓ ધરાવે છે. સહુને અહાર નીકળવા દેઇ શોભના છેલ્લી અહાર આવી.

આરણા પાસે દસબાર યુવકો લટાર મારી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓને નિહાળવાની સજનજૂની પુરુષધેલણા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં પણ ભ્રમ્મકવા લાગે છે. કોઈએ તીરછી આંખે, કોઈએ સીધી નજરે, કોઈએ હસીને, કોઈએ સહજ ટટાર બનીને અહાર નીકળતી વિદ્યાર્થીનીઓ તરફ નજર નાંખી.

પગથિયા પાસે એક ચમકતી મોટરકાર ઊભી હતી. મહત્તાની ભાવના સાથે જડાઈ અનેક યુવકયુવતીઓને ચંચલ બનાવતી આ કહેવાતી જડ ગાડી પાછળ હિંદની રસિકતાનો ઇતિહાસ પણ રચાતો જાય છે. ગાડીમાંથી એક યુવક છટા અને સ્વચ્છતાથી અહાર નીકળી આવ્યો. એણે જ સ્ત્રીઓના સમાન હક્ક વિરૂદ્ધની દલીલ કરી હતી. પહોળો પાયખમો, રેશમી પહેરાણુ, સફાઈદાર ચશ્મા, અને વ્યવસ્થિત રીતે અવ્યવસ્થિત રાખેલા વાળથી સોહામણો દેખાતો એ યુવક જરા પણ સંકોચ વગર શોભનાની પાસે ગયો.

‘મારી કાર ખાલી છે. આપને એમાં હું મૂકી આવું.’ યુવકે કહ્યું.

‘ના. મને ચાલવાની ટેવ છે.’ શોભનાએ જવાબ આપ્યો.

‘ટેવનો સવાલ નથી. સગવડ છે તો બેસી જાઓ. સંખ્યાકાળ થાય છે.’

‘હરકત નહીં. મારી જોડે વિની, તારિકા અને રંભા છે.’

‘એ બધાય એમાં આવી શકશે.’

‘ચાલો ત્યારે. બેસી જઈ એ વળી.’ રમતિયાળ બાળકો જેવા અભિનય કરતી સહજ સ્થૂલ તારિકા બોલી બેઠી, અને પગથિયાં નીચે આવતાં યુવકે ગાડીનું આરણું ખોલી અંદર બેસવાનું લાલિત્યમય મૂક આમનત્રણુ ચારે સાહેલીઓને આપ્યું.

લટાર મારતા યુવકોનાં ટોળાંએ મોટેથી દસવાં માંડ્યું. ‘બેસો, બેસો,’ ‘હરકત નહીં,’ ‘હું સાથે આવું?’ વગેરે ઉચ્ચારો પણ વર્તમાન શિષ્ટતાને શોભાવતા સંભળાવા લાગ્યા. હાસ્ય હડીલાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા આકરિમક આમનત્રણુથી કદી પણ કારમાં ન બેસે એવી ગર્વિષ્ટ શોભનાને પણ યુવકોના હાસ્યનો જવાબ આપવા કારમાં બેસવાની દૃઢ ધૃષ્ટિ થઈ. ચીઢવોને સુધારવાની રીત નિષ્ફળ નીવડી છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ ચીઢવોને પણ સુધારવા ક્યાં માગતા હતા? તેમને પણ યુવતીઓની સોબત જોઈતી હતી. મસ્કરી કરવા છતાં યુવતીનો સંગ મળી જાય તો તેમને ગમે એમ હતું.

‘આપનો આભાર માનું છું. આપના આમનત્રણુનો લાભ લઈ એ જ,’ શોભનાએ જવાબ આપી પોતાની સહીપણીઓને અંદર બેસાડી.

‘આપ આગળ બેસો. હું ચલાવીશ.’ કહી યુવકે શોભનાને કારની આગલી બેઠક ઉપર બેસાડી. કારનો હાંકનારો બારી પાસે બેઠો હતો તે ખસી ગયો. તેને યુવકે કહ્યું:

‘તું પાછળ આવ. હું ગાડી લેઈ જઈ છું.’

સફાઈપૂર્વક શોભનાની સાથે બેસી યુવકે ગાડીનું સુકાન હાથમાં લીધું. ગાડીમાં જીવ આબેા દેખાયો.

એકાએક કાઈ વિચિત્ર ખાદીધારી યુવક ગાડી પાસે આવી શોભનાને જોતો ત્યાંથી પસાર થયો દેખાયો.

શોભના એ યુવકને જોઈ રહી. સહજ આશ્ચર્ય તેની આંખમાં રમી રહ્યું. કારના માલિકે ગાડી આગળ ધપાવી. તેણે પેલા ખાદીધારીને જોયો નહતો.

‘કોણ હતો એ બખૂચક?’ તારિકાએ પૂછ્યું.

‘કોની વાત છે?’ રંભાએ પૂછ્યું.

‘પેલો આમ ગયો તેની.’

‘એવા કૈંક ફરે છે, ગમારો!’

શોભના કાંઈ બોલી નહીં. કાર આગળ વધી કોલેજના વંડાની બહાર નીકળી. સૂચક તાળીઓ અને ઉદ્દગારો વચ્ચે થઈ તે પસાર થઈ.

યુવકયુવતીના આ જગતમાં ઉત્સાહ, ઉન્માદ, અશિષ્ટતા, અદેખાઈ, અછકલાપણું, અને અતન્ત્રતા ચારે પાસ દેખાયા કરતાં હતાં. એ વંટોળિયા વચ્ચે થઈ ઝડપથી આગળ વધતી ગાડીમાં એ જ યુવકયુવતીનો એક વિભાગ અત્યંત નિયંત્રણપૂર્વક આગળ વધતો હતો. જવાબામુખીના ટુકડાઓ વ્યવસ્થિત અને નિયમનભર્યાં વાહનને જ વશ વર્તતા હતા.

કે પછી નિયમન માગતા વાહનને જ એક જવાબામુખી દોરતો હતો?

જનસંખ્યા

શ્રી નર્મદારાંકર હ. વ્યાસ

ઉત્પાદનનાં મુખ્ય બે અંગો-પ્રકૃતિ અને માનવી. ઉત્પાદનમાં પ્રકૃતિ કરતાં માણસ વધારે સક્રિય ભાગ ભજવે છે, વધારે મહત્વનું અંગ ગણાય છે. અને તેથી જનસંખ્યાના વિકાસનો પ્રશ્ન અર્થશાસ્ત્રમાં ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચારણા તથા સૂક્ષ્મ અભ્યાસ માગી લ્યે છે.

માનવીની સંખ્યા, શક્તિ અને ચારિત્ર સમયના પ્રવાહમાં કેવી રીતે વિકાસ પામતાં આવ્યાં છે તે ઉપર પ્રથમથી જ વિચારકો વિચાર કરતા આવ્યા છે. જનસંખ્યાના સિદ્ધાન્તોમાં રાજકીય તેમજ સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન સાથે ફેરફાર થાય છે. શાસ્ત્રિય પદ્ધતિથી જનસંખ્યાના સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય સહુથી પહેલાં માલ્થુસે* કરેલો. તેણે જનસંખ્યાના વધારાનું ખાસ નિરીક્ષણ કરી જાહેર કર્યું કે જનસંખ્યા વધવાનું જે પ્રમાણ છે તે પ્રમાણ જોતાં ભવિષ્યમાં સમાજની પ્રગતિ તેમજ સમાજની આર્થિક સુધારણા ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડશે. ઉત્પાદન જેટલા પ્રમાણમાં વધારી શકાય તેના કરતાં જનસંખ્યા ઘણા વધારે પ્રમાણમાં વધે છે. પરિણામે ઉત્પાદન અને તેનો ઉપભોગ કરનાર માનવીની સંખ્યાનું સમતોલપણ જળવાવું નથી. જગતનો આર્થિક વ્યવહાર ટકાવી રાખવા માટે કોઈ પણ રીતે સંપત્તિ અને માનવસંખ્યાનું સમતોલપણ રાખવું જ જોઈએ.

પ્રકૃતિ મર્યાદિત છે અને તેથી ઉત્પાદનનો વિકાસ પણ મર્યાદિત બને છે. જન સંખ્યાનો વિકાસ અમર્યાદિત છે. ઉત્પાદન એકગણું, બેગણું, ત્રણગણું, ચારગણું-એમ સમપ્રમાણથી વધે છે ત્યારે જનસંખ્યા એકગણીમાંથી બેગણી, બેગણીમાંથી, ચાર ગણી, ચારગણીમાંથી આઠગણી, આઠગણીમાંથી સોળગણી કે એવી રીતે બહુપ્રમાણથી વધે છે. એટલે ઉત્પાદન ત્યારે ચારગણું થાય ત્યારે વસતીનું પ્રમાણ આઠગણું થાય છે; અને ઉત્પાદન ત્યારે આઠગણું વધે છે ત્યારે જનસંખ્યા એકસોઅઠ્ઠાવીશગણી થાય છે. આ પ્રમાણે માનવસંખ્યાનો વિકાસ કોઈપણ જાતના કૃત્રિમ અવરોધ વિના આગળ વધે તો અમુક સમયમાંજ એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય જેમાં માનવીના ઉપભોગ માટે સંપત્તિ અપૂર્ણ ન સાંપડે, ઉત્પાદનનાં સાધનો ઘણાં ઓછાં અને અપૂર્ણ માણસ પડે તેમજ માણસોના વસવાટ માટે પણ જમીનની કમી જણાય. પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજી શકાય છે કે હજુ સુધી જગતમાં આવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ નથી અને સહેજ ગંભીર વિચારણાથી કદપી શકાય છે કે ભવિષ્યમાં પણ કોઈ દિવસ એવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત નહિ થાય, કારણ કે ઉપર જોયા પ્રમાણે વાસ્તવમાં કોઈ દિવસ જનસંખ્યાનો વધારો થતો નથી. જેમ પ્રકૃતિ મર્યાદિત છે તેમ અમુક કારણોથી જન સંખ્યા પણ મર્યાદિત બને છે.

* ૧૭૯૮માં માલ્થુસે વસતીના સિદ્ધાન્તો પરનો નિબંધ જનતા સમક્ષ મૂકેલો. (Essay on the Principle of Population)

વધતી જતી જનસંખ્યા મુખ્યત્વે બે રીતે અંકુશમાં આવે છે. કુદરતનો કાનુન જ એવો અજબ છે કે ઉત્પાદન અને જનસંખ્યા આપોઆપ જ સમતોલ સ્થિતિમાં રહે છે. વધતું જતું જનસંખ્યાનું પ્રમાણ કાં તો રોગચાળાને પરિણામે અથવા તો ભૂખમરાથી કે વિગ્રહોને પરિણામે કાબૂમાં આવી શકે છે. તેમજ જનતા આપોઆપ સમજીને જન્મનું પ્રમાણ ઘટાડી જનસંખ્યાને મર્યાદિત કરી શકે છે. આમ કરવાને માટે કાં તો લગ્ન મોટી ઉંમરે કરવાં પડે અથવા તો મંત્રતિનિયમન કરવું પડે. માલ્દેશને જનતાને ખીજી જાતનો પ્રકાર ગ્રહણ કરવા આગ્રહ કરેલો. જેમ બને તેમ મોટી ઉંમરે પરણવું અને પરિણીત જીવનમાં પણ સંયમ જાળવી જેમ બને તેમ ઓછી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી. જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો આ માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો જગતનું કેટલુંય દુઃખ આપોઆપ આટોપાઈ જશે. પણ આ રસ્તો ગ્રહણ કરવામાં ન આવે અને અમર્યાદિત રીતે જનસંખ્યા વધતી જ જાય તો પછી કુદરત પોતાનો ભાગ લગવવાની જ. પરિણામે જનતામાં દુઃખનો આરો નથી રહેતો, ભૂખમરો વધે છે, રોગચાળો વધે છે અને મહાન વિગ્રહોમાં પ્રજનનું ધણુંયે સાફ તત્ત્વ હણાઈ જાય છે.

જગતની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એવી છે કે સાધારણ રીતે જનતા ખીજી પ્રકારના માર્ગ-Preventive checks-ગ્રહણ કરી શકતી નથી. આ માર્ગ ત્યારે જ શક્ય અને સુલભ બને જ્યારે સમસ્ત પ્રજા સમજી, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત હોય. જ્યાંસુધી જનતાનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી હોય ત્યાંસુધી આ માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી સમાજને હાનિ થાય છે. કારણ કે પ્રજાને ઉપલો થર જે લાણેલો અને સંસ્કારી હોય છે તે પ્રજોત્પન્નનું પ્રમાણ ઘટાડે છે. જ્યારે પ્રજાના નીચલા થર જે મોટેભાગે અજાણ અને અસંસ્કારી હોય છે તે અમર્યાદિત રીતે પ્રજોત્પત્તિ કર્યે જ જાય છે. પરિણામે પ્રજાને ઉપલો થર-સમાજનો શિક્ષિત અને સંસ્કારી વર્ગ ઘટતો જાય છે જ્યારે સમાજમાં અજાણ માણસો વધતાં જાય છે. છેવટ કુદરત પોતાનો ભાગ લગવે છે અને વધતી જતી જનસંખ્યા રોગચાળાથી, શેકારીથી, ભૂખમરાથી કે લડાઈની કતલ-Positive checks-થી કાબૂમાં આવે છે.

માલ્દેશને પોતાના યુગમાં વધતી જતી જનસંખ્યાના પ્રમાણનું નિરિક્ષણ કરીને જે ભય ઉત્પન્ન થયેલો, તેવો ભય આજે વાસ્તવિક નથી લાગતો, કારણ કે આજે વિજ્ઞાનની શોધખોળને પરિણામે અર્થશાસ્ત્ર રાષ્ટ્રીય મટી આંતરરાષ્ટ્રીય અને સર્વવ્યાપી બન્યું છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ ઘટતી જતી પેદાશના નિયમની સ્થિતિસ્થાપકતા પુરવાર કરી છે અને પરિણામે જનસંખ્યાના પ્રમાણ સાથે ઉત્પાદનના પ્રમાણને સમતોલ કરી શકાય છે તેની ખાત્રી આપી છે.

આજે જગતમાં કેળવણી વ્યાપક બનેલી છે. જગતની પ્રજાઓ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બનતી જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જનતા સંખ્યતામાં જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની પ્રજનનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે. માનવજાત સુધ્ધિના ક્ષેત્રમાં તેમજ નીતિના ક્ષેત્રમાં જેમ જેમ વિકાસ સાધે છે તેમ તેમ તેની કૃણદ્રુપતા ઓછી થતી જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં અમર્યાદિત જનસંખ્યા થઈ જવાનો સંભવ નથી રહેતો કારણ કે માનવજાત પ્રત્યેક દિવસે પ્રગતિને પંથે પગલાં પાડી રહી છે.

આજનો સમાજ પોતાનું આર્થિક જીવન ધણી જ સમજણપૂર્વક જીવે છે. આર્થિક સમજણને પરિણામે સમાજમાં જનસંખ્યા મર્યાદિત બને છે. જૂના જમાનામાં વધારે વિશાળ

૬૮ સુવાસ : જેઠ ૧૯૯૫

કુટુંબ હોવામાં ગર્વ મનાતો, આજે કુટુંબને મર્યાદિત કરવામાં ગર્વ મનાય છે. x જીવનનું ધોરણ સ્થિતિસ્થાપક છે, પ્રત્યેક દિવસે જીવન વધારે સગવડતાઓ અનુભવવું થતું જાય છે અને પરિણામે કુટુંબને મર્યાદિત કરવું જ પડે છે. મધ્યમવર્ગનાં લોકો અને સુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં તો સારો જીવનસમુદાય પોતાના કુટુંબોમાં સંખ્યા જેમ અને તેમ ઓછી રહે તેવી કોશિશ કરે છે. આધુનિક સમયમાં જીવનનું ધોરણ જેમજેમ ઊંચું ને ઊંચું જતું જાય છે તેમ તેમ કુટુંબમાં સંખ્યા મર્યાદિત થતી જાય છે. વાસ્તવમાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં ઉત્પાદનના પ્રમાણ કરતાં જનસંખ્યા વધારે થઈ નથી.

જનસંખ્યાનો વધારો જે રીતે થાય છે. એક તો કુદરતી રીતે એટલે કે જન્મનું પ્રમાણ મરણના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય, અને તેથી થતો જનસંખ્યાનો વધારો. બીજી તો ન્યારે લોકો બહારથી કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વસાહત કરવા આવે છે અને તે રીતે જે વધારો જનસંખ્યામાં થાય છે તે કુદરતી રીતે જનસંખ્યા વધવાનો આધાર આખોડવા ઉપર, સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો ઉપર, જીવનના આર્થિક ધોરણ ઉપર તેમજ જન્મમરણના પ્રમાણ ઉપર છે. ગરમ પ્રદેશોમાં લગ્ન નહાની ઉંમરે થાય છે—જેમકે હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં લગ્ન બહુ નાની ઉંમરે થાય છે. લગ્નની ઉંમરનું પ્રમાણ જેટલું નાનું તેટલું વસતી વધવાનું પ્રમાણ મોટું, અને લગ્ન જેટલાં મોડાં તેટલું પ્રગ્નનું પ્રમાણ ઓછું. લગ્નસંસ્થાનું ઘડતર દેશના સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યાં એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરવાની છૂટ હોય છે, ત્યાં જનસંખ્યા એકદમ વધે છે. ધાર્મિક માન્યતાઓને અંગે પણ લગ્ન નહાની ઉંમરે કરવામાં આવે છે. હિન્દુઆગાને માટે પહેલી વીશીમાં જ લગ્ન આવર્યક મનાય છે.

આજે સામાજિક કે ધાર્મિક માન્યતાઓ લગ્નમાં જેટલો ભાગ ભજવે છે તેના કરતાં આર્થિક પરિસ્થિતિ વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જેટલા પ્રમાણમાં જીવનનું આર્થિક ધોરણ ઊંચું દરજ્જાનું હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં લગ્ન મોટી ઉંમરે થાય છે. યુવક અને યુવતી ત્યારે જ લગ્નગ્રન્થીથી નેડાય છે જ્યારે તેઓ તેમના દંપતીજીવનમાં અમુક જીવન ધોરણ પ્રમાણે જીવી શકે છે.

જેવી રીતે જન્મના પ્રમાણ ઉપર જનસંખ્યાનો આધાર છે તેવી રીતે મૃત્યુના પ્રમાણ ઉપર પણ જનસંખ્યાનો આધાર છે. મૃત્યુનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું હોય છે તેટલું વસતીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જે દેશો આરોગ્યતાની બાબતમાં તેમજ આર્થિક સમજણમાં પહોંત હોય છે તે દેશોમાં જન્મનું પ્રમાણ ઊંચું હોય છે પણ સાથે સાથે મૃત્યુનું પ્રમાણ પણ અધિક ઊંચું હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્તાન કરતાં જન્મનું પ્રમાણ ઓછું છે પણ મૃત્યુનું પ્રમાણ તેથી ય ઓછું છે. પરિણામે જેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધવી જેમજેમ તેટલા પ્રમાણમાં, જન્મનું પ્રમાણ ઓછું હોવા છતાં, ઇંગ્લાંડમાં વસતી વધે છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોવા છતાં, મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધવી જેમજેમ તેટલા પ્રમાણમાં વધતી નથી.

x આ વિચારણામાં અપાઠાબંધ પરિવર્તન થતું જાય છે. હવે જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાન્સ જેવા રાષ્ટ્રોમાં પ્રજેત્પતિ વધારવા માટે રાજ્ય તરફથી જોશભેર આંદોલન કરવામાં આવે છે.

આજની સભ્યતામાં શ્રીમંત વર્ગોમાં તેમજ મધ્યમ વર્ગોમાં કુટુંબને કૃત્રિમ રીતે મર્યાદિત બનાવવાની વૃત્તિ બહુ મજબૂત રીતે જણાય છે. આ વૃત્તિને પરિણામે સમાજ અને રાષ્ટ્રને જબરજસ્ત હાનિ પહોંચે છે; પ્રજનનું અધઃપતન થાય છે, નીચી કક્ષાના લોકો સંખ્યામાં વધે છે અને તેમ ન થાય તો જનસંખ્યાનો બેહદ ઘટાડો કદાચ આખીયે જાતિના નાશમાં પરિણમે છે.

સાધારણ રીતે શ્રીમંત વર્ગના લોકો મોટી ઉંમરે પરણે છે, તેમને પ્રજન ઓછી થાય છે અને જે પ્રજન થાય છે તેમાંનો પણ કેટલોક ભાગ તો કુદરતી રીતે જ શક્તિ અને તેજમાં કમ હોય છે; શ્રીમંતાઇને લીધે તેમની ઉંચેર પણ એવા પ્રકારની હોય છે કે જેથી તેમનામાં હિંમત કે સાહસિકવૃત્તિ ખીલતાં નથી. પરિણામે ગુણની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજન અવનત થતી જાય છે.

ન્યારે જનસંખ્યા બેહદ પ્રમાણમાં ઘટી જાય છે ત્યારે સારીયે જાતિનો લોપ થઈ જવાની ભીતિ રહે છે. પ્રજનો ઘટાડો એટલે દેશની આર્થિક, રાજકીય, અને સૈનિકશક્તિનો પણ ઘટાડો. રાજકીય દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ રીતે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો અને સંતતિનિયમનાં સાધનોને ઉપયોગ બહુ નુકશાનકારક છે. આજે યુરોપના બધાંય રાજ્યોમાં સંતતિ નિયમન વિરૂદ્ધ જબરજસ્ત આંદોલન ચાલી રહ્યું છે તેની પાછળ મુખ્યત્વે આ રાજકીય હેતુ છે. *

જનસંખ્યા કેટલા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ તે બાબતમાં આજની શાસ્ત્રિય વિચારણા એવી છે કે કોઈપણ રાષ્ટ્રની આર્થિક સંપત્તિ તેમજ ઉત્પાદનશક્તિનો વિચાર કરી અને તેટલી આર્થિક સંપત્તિથી તથા ઉત્પાદનશક્તિથી કેટલા માણસોને નભાવી શકાય તેનો વિચાર કરી જનસંખ્યાની મર્યાદા કે પ્રમાણ નક્કી થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક તરફ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ અને ઉત્પાદક શક્તિને મૂકવામાં આવે છે અને બીજી બાજુ તેના પ્રમાણમાં જનસંખ્યા નક્કી કરવામાં આવે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ જનસંખ્યા હોવી જોઈએ. સંપત્તિના પ્રમાણ કરતાં જનસંખ્યા ઓછી હોય તો તે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક છે કારણ કે જેટલી જનસંખ્યા ઓછી તેટલી ઉત્પાદનશક્તિ ઓછી અને જેટલી ઉત્પાદનશક્તિ ઓછી તેટલી સંપત્તિનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ કરવાની તક પણ ઓછી. જેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિ હોય તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં જનસંખ્યા હોય તે વળી આર્થિક દૃષ્ટિએ વધુ નુકશાનકારક છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જનસંખ્યામાં ભૂખમરો આવે છે, રોગચાળો આવે છે, જીવનનું ધોરણ નીચું જાય છે—પરિણામે પ્રજન શક્તિહીન અને નીચી કાટીની સંભવે છે. આ સિદ્ધાન્ત—optimum theory of population—નું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રની જન સંખ્યા તે રાષ્ટ્રની કુદરતી સંપત્તિના પ્રમાણસર નક્કી થવી જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે લાંબેગાળે જનસંખ્યા એક યા બીજી રીતે કુદરતી સંપત્તિના પ્રમાણમાં જ આવી રહે છે અને એક વખત સમતોલપાણું પ્રાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે અસાધારણ સંબંધો ઉપરિથત થયા વિના તે સમતોલપાણું નાશ પામતું નથી.

* જર્મનીમાં હેર હીટલરે શુદ્ધ અક્ષયર્થ ન સેવી શકતી સાધ્વીઓને પરણી જઈ પ્રજન ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી છે, એટલું જ નહિ પણ, ગત મહાયુદ્ધમાં હોમાઈ ગયેલા લાખો નરવીરોના કારણે, તે દેશમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં હોઈ, તેણે, લગ્ન માટે પુરુષ ન મેળવી શકતી મોટી સંખ્યાની કન્યાઓને, શુદ્ધ ને સશક્ત આર્ય જર્મનો સાથે સંયોગમાં આવવાની ફરજ આપી, તેમની સંતતિને કાયદેસર ગણવા કરાવ્યું છે.

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન

આલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ

(ગતાંક પૃ. ૩૮ થી ચાલુ)

પ્રકૃતિની ગોદમાં પ્રકુલ્લતું, નિઠ્ઠિતિમાં વિકસતું, આનંદ અને વિપાદના તેજ-અન્ધારમાં વિહરતું નવદમ્પતી વિલાસતૃપ્તિને આરે આતીને જીવું છે. પ્રેમલક્ષ્મી એક વર્ષ પૂરું થયા આવ્યું છે. વર્ષાઋતુ ચાલી રહી છે. ધોધમાર વર્ષાતી મેઘધારાને નિહાળતા અર્જુનને આવા સમયે ખળભળેલાં નદીનાળાં ઝાળંગી જ્યારે પાંચે પાંધવો, વનો વીંધતા, ગિરિગર્જિતો ભેદતા, મૃગયા રમવા નીકળતા ત્યારનો પ્રસંગ સ્ફુરી આવે છે. મયૂરોના કેકારવથી ગાજતા ચિત્રકવનના પ્રદેશો, અરુણદિગ વર્ષાતી મેઘધારાના નાદ, વ્યોમમાં વિહરતાં પયોધરના ગમ્ભીર નિર્ધોષ, વનમાં વિચરતાં પશુઓ, જેઉ કાઠે છતકાતાં નદીનાળાં, અને તે બધાના દર્શને ઝેડાસાથે ધમકતાં બાન્ધવહૃદયો, એ સર્વના સ્મરણે પ્રગટતી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અર્જુન વર્તમાનને ભૂલી જઈ તલ્લીન બને છે. એ અદ્ભુત સૃષ્ટિની મોહકતા તેનામાં પ્રચળ ઉત્કંઠા જગાવે છે અને મૃગયા ખેલવા નીકળવા તે ચિત્રા સમીપ પોતાનો ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે; પણ ચિત્રા તો અધવચથીજ તેને કાપી નાંખે છે:

‘પહેલાં જે શિકારની પાછળ પડ્યા છો તેને જ ઝખ્ખે કરો. તમે નજીકમાં નજીક ધારતા હો ત્યારે તે વનપશુ તમારી પાસેથી હંમેશાં સ્વમત્ત છટકી જાય છે. જુઓ, ગાંડોતુર વરસાદ સહસ્ત્ર બાણ ફેંકતા વાયુ પાછળ ધાય છે પણ તે તો સદાય મુક્ત અને અજ્ઞેય ચાલ્યો જાય છે.’

અને વર્ષા અને વાયુના આ પ્રકૃતિદર્શનના રૂપકને પોતાના જીવન સાથે ધટાવતાં તે ઉમેરે છે—

‘આપણી કીડા એ, પ્રાણનાથ ! એવી જ છે. તમે સૌંદર્યના વિહુદ્ગતિ આત્માની પાછળ, તમારી પાસે છે તે એક એક બાણ ફેંકતા, ધાઓ છો, છતાં આ ગદુઈ હરણુ સદાય મુક્ત અને અરપૃષ્ટ દોડ્યા કરે છે.....’

‘ચિત્રાંગદા’—જગવિખ્યાત રસનાટિકાના મહાન લેખક—કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

આમાં અર્જુનને ચિત્રાના વાસ્તવસ્વરૂપની કંઈક ઝાંખી થાય છે. તેનામાં તે કાંઈક સ્થાયી તત્ત્વને પકડવા મથે છે પણ ચિત્રા તો હરિણીની પેઠે સદાય અસ્પર્શ્ય રહે છે. ગમે તે બાબુથી વાસ્તવને સ્પર્શવા તલાપતો અર્જુન સીધો જ પ્રશ્ન કરે છે—

‘ પ્રિયે જ્યાં સ્નેહાળ હૃદયો ત્હારા પ્રત્યાગમનની વાટ જોતાં હોય એવું તારે એકે ગૃહ નથી?—એવું ગૃહ, જેને તૈં તારી સુમન સેવાઓ વડે એકવાર મધુરું બનાવ્યું હતું, અને જ્યારે તું આ અરણ્યમાં આવવા તે તજી નીકળી ત્યારે જેનો જીવનદીપ હોતવાઈ ગયો હતો? ’

કેવી હૃદયંગમ ભાવમયતાથી અર્જુનના મુખમાંથી નીકળતાં આ કામળ વચનો રવીન્દ્રનાથના પ્રિય ગૃહજીવનના પ્રભાવન્ત આદર્શને મૂર્તિમાન કરે છે! ભારતવર્ષના એ સાંસ્કૃતિક મહાગૌરવને પ્રગટાવતા આ ચિત્રદર્શનમાં વિલસતી પુણ્યપ્રભા, ભારતની પ્રાચીન મહત્તા પર એક એવી તેજવન્તી દીપશિખા ધરી રહે છે કે જેના પ્રકાશમાં આપણને આર્વાવત્ના આર્ષ જીવનધર્મોનો, ઉર્લ્લસવલ આદર્શનો, પવિત્ર સંસ્કૃતિનો, ઉત્કૃષ્ટ માનવતા ને ગૌરવશીલ સંસ્કારિતાનો પરમ સાક્ષાત્કાર થાય છે.’

પણ આપણી ચિત્રાંગદાનું અસ્વાભાવિક જીવન ગૃહજીવનના આદર્શને અનુરૂપ સ્થિતિ હજી પામ્યું નથી. અર્જુનના હૃદયવેધક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે—

‘ આ પ્રશ્નો શા માટે? અણુવિચારતા વિલાસના દિવસો શું વહી ગયા? તમે તમારી આગળ મને જુઓ છો તે કરતાં હું કશું વધારે નથી તે તમે નથી જાણતા? ’

આ વિભક્ત દશાનું તાત્પર્ય હવે અર્જુનને કંઈક સમજવા માંડે છે. ડૂબતા માણસ પેઠે તે પ્રિયતમાને પકડી રાખવા મથે છે. પણ તેથી તો તેનું જીવન એક સતત સંગ્રામનો ઝંઝાવાત અનુભવવા માંડે છે.

અર્જુન : ‘ અહા એટલેજ તું મારી પાસેથી સરકી જતી હોય તેવું લાસે છે. માઈ હૃદય અનૃષ્ઠ છે, મારા ચિત્તને શાંતિ નથી. હજી પાસે આવ ઓ અપ્રાપ્ય! નામ, ગૃહ અને કુળનાં બંધન સ્વીકારી લે; મારા હૃદયને સઘળી બાબુઓથી તને સ્પર્શવા દે અને પ્રેમના પ્રશાન્ત પ્રત્યયમાં તુજ સહ મને જીવવા દે. ’

પ્રણયીનું આ દરુણ આક્રંદ જાણે તેના હૃદયને ચીરીને બહાર નીકળવા મથતું હોય તેવી દારૂણ આત્મવેદના પ્રગટ કરે છે. આશા અને નિરાશા, સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મૃત્યુ-એ આક્રંદ પાછળથી ઊઠતી એક ઊંડી આહમાં અસહ્ય વ્યથારૂપે જલ્દી રહ્યાં છે. એકજ શ્વાસે જાણે તેનું આખું જીવન લટકી રહ્યું છે!

ને ચિત્રાનો પ્રત્યુત્તર—

‘ વાદળાંના રંગ, વીચિમાદાનાં નૃત્ય, પુષ્પોની સૌરભ—એને ઝાલી રાખવાના આ નિરર્થક પ્રયત્નો શા માટે? ’—

ચિત્રામાં સનાતન સત્ય પ્રદર્શન કરવા, તેને પોતાના હૃદયકમળ પર સ્થાપવા ઝંખતા અર્જુનને આ ઉત્તર શી રીતે ઝંતોળી શકે? તેથી તે પુનઃ તેની તે જ અબ્યર્થના ઉચ્ચારે છે—

‘ પ્રિયે, પ્રેમને આકાશકુસુમોથી શાંત કરવાની આશા ન સેવીશ. મને એવું કાંઈક આપ જેને હું વળગી રહું—એવું કાંઈક જે યાતનાઓમાંથી પસાર થવા છતાં અમર રહી શકે. ’

પણ સ્થિર આત્મા વગરની આ અસહાય યૌવના શું કરી શકે? કયી રીતે તે પ્રિયતમના પ્રેમને વાસ્તવિક પ્રેમથી તૃપ્ત કરી શકે? કયી રીતે તેની સહ તે અખંડ-અવિલાબ્ય-અંતરંગ એકતા સાધી શકે? એટલેજ, વરદાનને કારણે અસ્થિર અનેલા જીવનમાં જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાંથી શક્ય રસ ચૂસી લેવાની જ્યારે તે અર્જુનને પ્રેરણા આપે છે ત્યારે તેમાંથી માનવીના દીર્ઘ છતાં નિશ્ચિત વિકાસકાળ કરતાં વધારે મોહક, વધારે આકર્ષક, પુષ્પના અલ્પ છતાં મુક્ત—નિર્ઘન્ય જીવનકાળની અમૃતઝરતી મધુરતા ટપકી રહે છે—

‘ મારા વીર, હજી તો વર્ષ પણ પૂરું નથી થયું એટલામાં તમે યાકી થે ગયા! હવે મને ખબર પડે છે કે પુષ્પ અદખાયુ છે તે સ્વર્ગના આશીર્વાદને લીધે છે. આ મારો દેહ ગર્ભ વસન્તનાં પુષ્પો સાથે કરમાઈ મર્યો હોત તો જરૂર તે ગૌરવસહિત મૃત્યુ પામ્યો ગણાત. છતાં તેના દિવસો ગણાઈ ચૂક્યા છે, નાથ! એમાંથી કશું યાકી ન રાખશો; સઘળો રસ એનામાંથી ચૂસી ઘ્યો કે પાછળથી તમારું યાચક હૃદય, ત્રીભુવલલો ધૂળમાં કરમાયલાં પડ્યાં હોય, ત્યારે તૃષાર્ત મધુકરની પેઠે, અતૃપ્ત કામના સહ, વારંવાર ને વખતે વખતે, પુનઃ તેની પાસે પાછું ન આવે.’

૯

વર્ષનો છેલ્લો દિવસ. નવવર્ષનું પ્રભાત અને ચિત્રાનું જીવન કે મૃત્યુ. મદન તેને કાળ-સમાપ્તિની ચેતવણી આપે છે પણ સાથેસાથે એટલી આશાય આપે છે કે તેનું અક્ષેપું સૌંદર્ય વસન્ત મંદિરે પાછું ફરતાં તેની દેહલતાને નવસૌંદર્યનાં બાલકુસુમો પ્રગટવાં શરૂ થશે. આ છેલ્લી રાત્રિ માટે ચિત્રા ફરી એકવાર મદન પાસે જુઝાતા દીપકની જ્યોત જેવું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવનું અપૂર્વ સૌંદર્ય માગી લે છે અને તેની અભ્યર્થનાનો સ્વીકાર કરી મદન તેને વાસ્તવિક વિકાસની પરિસ્થિતિએ અધિષ્ઠિત કરે છે.

* * * *

આ અરસામાં અર્જુનને એકાએક ગ્રામ્યજનો પાસેથી તે પ્રદેશ પર આવી રહેલી બહારવટિયાઓની ધાડના સમાચાર સાંપડે છે. તેનું ક્ષાત્રતેજ ભમૂકી જોડે છે, તેનાં અંગોમાં વીરત્વનું જ્નેમ જીભરાય છે, અને સત્વર ગામના રક્ષણે જવાની તે તત્પરતા દર્શાવે છે. રાજકુમારી ચિત્રાંગદાનાં શૈર્ય, શક્તિ અને પ્રતિભા વિષે લોકોએ સુણાવેલી પશરિત તેના હૃદયના સદ્મમાં સદ્મ તારને પણ અણજણાવી મૂકે છે. પણ જ્યારે પ્રિયતમાના મૂળ સ્વરૂપથી અજ્ઞાત અર્જુનને ચિત્રા જાણાવે છે કે યાત્રાએ જતાં પહેલાં રાજકુમારી ચિત્રાંગદાએ સરહદના રક્ષણનો પાકો બંદોબસ્ત કરી દીધો હોઈ કશો વાસ્તવિક ભય નથી, ત્યારે તો લોકપ્રશરિતએ તેનામાં પ્રેરેલા તેની પ્રત્યેના માનમાં ઝોર વધારો થાય છે. ચિત્રારો અજ્ઞાત અર્જુન! કલ્પનાપ્રદેશની એ વીર રાજકુમારી પ્રત્યે તે ધીમેધીમે અગમ્ય આકર્ષણ અનુભવતો જાય છે—જે અંતે તીવ્ર થનતાં મોહમાં પરિણમે છે, અને તેનું રટણ જ તેનો એકમાત્ર વિષય બની રહે છે. પણ જ્યારે તેની આ ચિત્તબદ્ધવૃત્તિનું કારણ જાણવા માગતી પ્રિયતમાના તલસાટભર્યા કાલાવાલાનો ઉત્તર આપતાં અર્જુન રાજકુમારી ચિત્રાંગદાના વીરત્વની અનહદ પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે ચિત્રા એક વેધક બાણ ફેંકે છે—

‘ પણ તે સૌંદર્યવતી નથી. તેને મારા જેવાં મનોહર, મૃત્યુસમાં કાળાં ભમ્મર નયનો નથી.’

પણ અર્જુનને તેના રૂપની પરવા નથી. તે તો તેની ક્ષાત્રપ્રભાથીજ અંતમ્મ ગયો છે—
(અર્જુન) ‘લોકો કહે છે કે શૈયમાં તે પુરુષ સન્માન છે. અને મૃદુતામાં સ્ત્રી સન્માન’.
હવે ધીમેધીમે સહજ અસ્પષ્ટ તે લાક્ષણિક વ્યંગપૂર્વક ચિત્રા તેની સત્ય સ્થિતિ
ખોલે છે:—પણ તેમાંયે સાથેસાથે અર્જુનના વલણને પારખવાની ઇચ્છા તો જીડે
જીડે રહેલી જ છે—

‘એ જ એનું સૈથી મોટું દુર્ભાગ્ય છે. બ્યારે સ્ત્રી એ માત્ર સ્ત્રી જ રહે છે, બ્યારે
પુરુષના હૃદયની આસપાસ તે તેનાં રિમત. રૂદન. સેવાઓ, અને આલિંગતી પ્રેમ-
ચેષ્ટાઓ દ્વારા વિંટળાઈ રહે છે ત્યારે જ તે સુખી થાય છે. વિદ્યા અને મહાન
સિદ્ધિઓ તેને શા કામનાં?’

પછી સ્ત્રીવેષે અર્જુનને પોતે પ્રથમ શિવમંદિરમાં મળી હતી તે પ્રસંગને ઉદ્દેશ
કરતાં તે ઉમેરે છે—

‘વનપંથની બાબુએ આવેલા મહાદેવના મંદિરમાં તમે તેને ગર્ભ કાલેજ જોઈ શક્યા
હોત તો તેની તરફ નજર પણ નાખ્યા વિના તમે પસાર થઈ જાત. પણ શું તમે સ્ત્રીના
સૌંદર્યથી એટલા બધા કંટાળી ગયા છો કે તેનામાં પુરુષનું બળ વાંછી રહ્યા છો?’

સાચે જ ચિત્રાના હરિણગતિ સૌંદર્યથી અર્જુનને કંટાળો ઉપજ્યો છે. એવા મિથ્યા-
સૌંદર્ય કરતાં તો શસ્ત્રસન્નિજ્જત રાજકુમારી ચિત્રાંગદા તેને વધારે આકર્ષે છે. વિલાસને
વૈરાગ્ય તેને શૈય તરફ વાળે છે. રાજકુવરીની વીરતા સાંભળી તેના રોમેરોમમાં નવચેતન
વહેવા માંડે છે, ને વિજયકીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા સમરાંગણમાં જવાની તે ચિત્રા પાસે
અનુમતિ વાંછે છે.

ચિત્રા, તેના સત્યસ્વરૂપથી અનભિન્ન અર્જુનની નિર્દોષ અજ્ઞતા પર મનમાં હસતી
હશે કે એ સત્યસ્વરૂપને ઝીલવાને ઉત્સુક પ્રિયતમના તલસાટથી અંતરમાં હર્ષની હશે ?
ગમે તેમ, તે તેની છેલ્લેસુધી કસોટી કરી લેવા ઇચ્છે છે એટલે તેની સામે મુક્તિનો
ભાવુ પ્રગટતો હોવા છતાં કૃત્રિમ સૌંદર્યની માયારજની પ્રયે અર્જુનને હજી કાંઈ મોહ
રહ્યો છે કે નહિ તે ચકાસી એવા તે નિજ સૌંદર્યનું આકર્ષણ વધારે વિસ્તારતી જાય છે—
આશા અનુભવવા છતાં એપરવા નિરાશા વ્યક્ત કરે છે, એટલા માટે કે પાછળથી
પસ્તાવું ન પડે—

ચિત્રા:—‘તમને જવાની ના પાડું તો ? મારા બાહુપાશમાં તમને વીંટી રાખું તો ?
તો શું સખ્તાઈથી મુક્ત થઈ, મને તજીને ચાલ્યા જશો ? જાઓ, ત્યારે.....’

જેને આપણે સ્ત્રીસહજ છણકા કહીએ છીએ તે નારીની અમેાધ આકર્ષણ—મોહિનીનું
આનાથી વધારે સરસ દ્રષ્ટાંત ખીજું કયું હોઈ શકે ?

પણ તરત જ મૂળ વાત પર આવતાં—

ચિત્રા:—‘પ્રાણનાથ ! જરી અહીં ખેસો. ક્યા ખેચેન વિચારો તમને સતાવે છે ? કાણે
તમારૂં મન ચોરી લીધું છે ? ચિત્રાએ ?’

જરાએ છૂપાવ્યા વિના કેવી સરળતાથી અર્જુન ઉત્તર આપે છે !—

‘હા, ચિત્રાએ. મને આશ્ચર્ય થાય છે—ક્યા વ્રતની સિદ્ધિ સાડ તે યાત્રાએ નીકળી
હશે ? તેને શું જરૂરિયાત હોઈ શકે ?’

ચિત્રા:—‘તેને શું જરૂરિયાત હોઈ શકે ? એ અભાગી સ્ત્રીને કદી હતું જ શું ?
તેના ગુણો જ તેના હૃદયને ખાલી કાચલામાં જકડી રાખતા કારાવાસની દિવાલો સમા છે.
તે અંધારમય છે, અનૃષ છે. તેના નારીય પ્રેમને ચીંધરાં પહેરી સંતોષ માનવો પડે છે.

સૌંદર્ય તેને બક્ષાયું નથી. તે તો શ્યામ અબ્રોથી નાશ પામેલા ઉગ્નસવાળી, કા શિલામય ગિરિશૃંગ પર ખેડેલી-નિરુદ્ધલાસ પ્રભાતના આત્મા સમી છે. મને એના જીવન વિષે પૂછશો નહિ. પુરુષના કાનને તે કદી પ્રિય નહિ લાગે.'

કેવી બ્યંગાત્મક વિશ્વદતાથી ચિત્રાએ તેનું સકળ દારિદ્ર્ય પ્રગટ કર્યું છે! સૌંદર્ય, સૌભાગ્ય ને પ્રેમવિહોણા જીવનનાં વહેણ પલટાવવા તેણે જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો તે આવી નિરર્થકતામાં પરિણમે એ તેના અંતરને કેટલું દુઃખકર નીવડ્યું હશે! અગ્ર અર્જુનને સર્વ પરિસ્થિતિ જણાવી તે પ્રત્યે તેનું કેવું વલણ રહે છે, તે પર હવે તે પોતાના ભાવિ પંથનું નિર્માણ કરવાની આશા બાંધે છે.

અર્જુન રાજકુમારી ચિત્રાંગદાનું કલ્પનાચિત્ર દોરે છે. વિજયદેવી શી ઓપતી, શ્વેત અશ્વ પર સવારી કરતી, ધનુર્ધારી રાજકુમારી તેના મનને હરી લે છે. નિહટતી પ્રિયતમા હવે તેના જીવનનો સર્વ નથી રહી, ને નથી રહી તેના પ્રેમને પ્રદીપ્ત કરતી પૂર્વની ચૈતન્ય-જ્યોતિ. એ આરુ વનખંડો, એ એકાન્ત ગિરિગર્જ્જરા, એ ગાઢ કુંજનિકુંજો, મનોરમ્ય પુષ્પ-ગુહો, સોહામણા લતામંડપો—પૂર્વનાં એ પ્રેમનિકેતનો હવે તેને અપ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેનું ધ્યાન વનમાંથી, જ્યાં રાજકુમારી ચિત્રાંગદા પ્રવાસ કરી રહી છે તે કલ્પનાપ્રદેશમાં ફેન્દ્રિત થયું છે. પણ ચિત્રાને સદ્ભાગ્યે તેમાં તેના અંતિમ સુખનો ઉદય થાય છે. જે વસ્તુ તેની પોતાની જ છે, જેના પર ખીન્ન દ્રાઘના પ્રભાવની છાયા નથી, જે નિન્નતમા-માંથી, કૂલમાંથી સુગંધ ફેરે તેમ સ્વભાવતઃજ પમરે છે, તે પ્રતિનું અર્જુનનું આકર્ષણ તેનામાં હર્ષ સિવાય ખીન્નું શું પ્રેરે? છતાં સૌભાગ્યના ઉદય સામે રહેતી દુર્ભાગ્યની સંભવિતતા તેને આખી વસ્તુસ્થિતિ મૂળથી ચોકખી કરવા પ્રેરે છે—

'અર્જુન, મને સાચું કહો; અત્યારે હું કોઈ જાદુથી આ વિલાસી માર્દવતા, જગતના આરોગ્યવર્ધક, પરુષ સ્પર્શથી ખંચકાતી આ નિર્મોલ્ય સૌંદર્યપ્રભા મારા પરથી ખંખેરી નાખી મુક્ત બની શકું અને તેને મારા દેહ પરથી ઉછીનાં વચ્ચોની જેમ ફેંકી દઈ શકું—તમે તે સહન કરી શકશો? આલિંગતી નિર્બળતાની કલા-આતુરીઓને તિલાંજલી આપી, સાહસી હૃદયના જેમસહ સખળ, ટટાર ઊભી રહું; વેલ પેઠે ધૂળમાં ઢસરડાતાં નહિ, પણ કોઈ જાયા ગિરિ-ફર-વૃક્ષ પેઠે મારું શિર જાંચુ ધરી રાખું તો પુરુષનાં નયનને આકર્ષશે? ના, ના, તમારાથી તે સહન નહિ થાય.'

સૌંદર્યનાં મધુ પી પી ઘડાઈ ગયેલો તેના સત્યસ્વરૂપને આવકારી શકે તે ચિત્રાને અશક્યવત્ ભાસે છે. અને છતાં એ પણ એટલુંજ ચોક્કસ છે કે આ ચંચળ લાવણ્ય કોઈ પણ હિસાબે અશ્લુબ્ધ, સ્થાયી સુખ જન્માવી શકવાનું નથી, કેમકે જેની મધ્યમાં તેને જીવવાનું છે તે જગત સાથે તેને કશો મુંબંધ નથી, સૃષ્ટિનાં નિયમનોથી તે અસ્પર્શ્ય છે, માનવજીવનનાં તસ્વોથી વિયુક્ત છે. અર્જુનના શબ્દોમાં તે કોઈક વિલાસી દેવના પ્રમાદથી પૃથ્વી પર પડેલા સ્વર્ગના એકાદ ખંડ સમું છે: એટલેજ એ સત્ય નથી, માયાસ્વરૂપ છે. તેનો આહુપાશ વસમો છે પણ સત્યને જીરવવું તો તેથીયે અઘરું છે. એટલે વર્તમાન જીવનથી જ સંતોષ પામવાનો મંકલપ કરતાં ચિત્રા અર્જુનને કહે છે—

'ખહેતર છે કે હું મારી આસપાસ ચંચળ યૌવનની સઘળી લલિત ક્રીડાસામગ્રી પાથરી રાખું; અને ધૈર્યથી તમારી વાટ જોઉં. જ્યારે તમને પાછા આવવાની ઈચ્છા થાય, ત્યારે સિમલબેર, તમારા સાડ, આ લાવણ્યમય દેહના પ્યાલામાં હું આનંદ-મદિરા રેડીશ, એ મદિરાથી જ્યારે કંટાળી જાઓ, પરિતૃપ્ત થાઓ, ત્યારે તમે કામ પર જઈ શકો છો, અથવા ક્રીડા માણી શકો છો.'

[અપૂર્ણ]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૬]

વિ. સં. ૧૬૩૮માં આશ્વિન વ. ૧ શુક્રવારે વાચનાચાર્ય મહિમાસાગરે વટપદ્ર લખાયેલી પ્રતિથેા નગરમાં લખેલી મયણરેહા (મદનરેખા) મહાસતીના પ્રબંધની પ્રતિ અમદાવાદમાં વિજયવીરસૂરિના સંગ્રહમાં છે.^૧

કવિ ઋષિવર્ધનસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં રચેલ નલ-દવદંતી-રાસની વિ. સં. ૧૬૫૦માં વૈશાખ શુ. ૭ રવિવારે વટપદ્ર નગરમાં લખાયેલી એક પ્રતિ અમદાવાદના શેઠ આણંદજી ડલ્યાણજીની પેઢી હસ્તકના પાલીતાણાના જૈન પુસ્તકલેખારમાં છે.

શહેનશાહ અકબરથી 'જગદ્ગુરુ' ગિરદ્વારા સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ હીર-વિજયસૂરિએ સમ્રાટ અકબરદ્વારા સર્વપ્રાણિ-હિતકર પરોપકારનાં અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં,

તેમાં સમાજના હિતનું શત્રુજ્ય તીર્યના ફરમાનનું કર્તવ્ય પણ વડોદરાનો સંઘ ગણાવી રાકાય. દૂર દેશથી સૂરિએ મોકલેલા સંદેશ-વચનથી તેમના પ્રતિનિધિ પં. ભાનુચંદ્રે હિમ-કષ્ટાની પરવા કર્યા વિના, કાશ્મીરના માર્ગને શોભાવનારા 'જયનલલંકા' નામના દસ યોજન (૪૦ કોશ)

પ્રમાણવાળા મનોહર સરોવરમાં વહાણ-નોંકાવિહારથી મોઝ માણતા પાતશાહને અરજ કરી હતી. શત્રુજ્ય તીર્યના યાત્રિકોને વચ્ચેના સમયમાં કર વિગેરેથી કનડગત ચંઈ ધણા કષ્ટે ઈષ્ટદેવનાં દર્શન થતાં, એ ઇષ્ટ સર્વથા દૂર કરવાનો સમયજુગપ્રધાન એ મહાત્મોને દૂરદેશી-ભયો દૂરદેશી સુયશસ્ત્રી પ્રયત્ન સફલ થયો હતો. પ્રતિવર્ષ છ મહિના અને ૬ દિવસ સમરત દેશોમાં સર્વ પશુ, પક્ષી, જલચર પ્રાણિગણને અભયદાન આપ્યાનું અને ગુજરાતના જીજ્યા નામના અનિષ્ટ કરને દૂર કર્યાનું ફરમાન, વાયક શાંતિચંદ્રના હાથે ભેટ મોકલાવી પાતશાહે હીરસૂરિના પ્રસન્ન અંતઃકરણની શુભાશિષ મેળવી હતી અને પં. ભાનુચંદ્રના પ્રયત્નથી શત્રુજ્યનો કર મુક્ત કરી સૂરિને શત્રુજ્ય સમર્પણ કર્યાનું ફરમાન ભેટ ધરી એમાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

રાધનપુર(ગુજરાત)માં વિજયસેનસૂરિ સાથે ચોમાસું રહેલા હીરવિજયસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ લાહોર(પંજાબ)માં પાતશાહ પાસે રહેલા પં. ભાનુચંદ્રને વચનદ્વારા ઉપાધ્યાયપદથી સન્માનિત કર્યાં હતા. પાતશાહ અકબરે હીરવિજયસૂરિના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિને દર્શનાર્થે લાહોરમાં ખોલાવી એ ઉપાધ્યાયપદનો મહોત્સવ કર્યો હતો અને વાદમાં વિજયી થયેલા વિજયસેનસૂરિને 'સવાઈ વિજય'પદથી વિશેષ માનનીય કર્યાં હતા.

આ તરફ હીરવિજયસૂરિ, શત્રુજ્ય-સમર્પણનું ફરમાન મળ્યા પછી ધણા યાત્રિકોના સંઘો સાથે શત્રુજ્યની યાત્રાએ પધાર્યા હતા અને ત્યાં ખંભાતના ઐસવાળ શ્રીમાન

૧. પ્રકટ થયેલ અશસ્તિ-સંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૧૩૦)માં વટપદ્રને બદલે ચિટપદ્ર એવું અશ્લક્ષ્ણ ઉપાયેલ છે.

તેજપાલશાહે ઉદ્ધાર કરી નવા કરાવેલા મૂલમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિગેરે સત્કાર્યો કર્યા હતાં. હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય વિગેરે ગ્રંથોમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, તથા તે સમયની કવિ હેમવિજયે રચેલી પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ત્યાં વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૬૫૦માં શત્રુજયની યાત્રાએ હીરમુનીશ્વર આવ્યા, તે વખતે ત્યાં જર સંઘવી આવ્યા હતા, તેમાં વડોદરાનો સંઘ પણ હતો.^૧ એમ ખંભાતના આવક કવિ ઋષ્યભદ્રાસે વિ. સં. ૧૬૮૫માં રચેલા હીરસૂરિ-રાસમાં જણાવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૬૭૯(૯૭)માં ધુરહાનપુરમાં કવિ દર્શનવિજયે રચેલા વિજયતિલકસૂરિ-રાસમાં પણ વટપદના આવેલા આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે. શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરવા અને હીરસૂરિને વંદન કરવા આવેલા માણસોની સંખ્યા એ લાખ કવિએ સાંભળી હતી, તથા હીરવિજયસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં આ યાત્રા કરી હતી-તેમ જણાવ્યું છે.^૨ ખરી રીતે વિ. સં. ૧૬૪૯માં તૈયાર થયેલા ઉપર્યુક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૫૦માં હીરવિજય-સૂરિના હસ્તે થયેલી હોવાનું ત્યાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

સિદ્ધપુર(ગુજરાત)ના વણિક રામજી અને રમાદેના સુપુત્ર ભાણુજી, કે જેને આમન-ઈ-અકબરીમાં-અકબરના દરબારમાં માન્ય વિદ્વાનોના વર્ગમાં ભાણુચંદ નામથી યાદ કર્યા છે, તે પૂર્વેકા શત્રુજયકરમોચન વિગેરે સુકૃતોથી અને સુર્યસહસ્રનામ, વસંતરાજ (શકુનશાસ્ત્ર), કાદંબરી, સારસ્વત, કાવ્યપ્રકાશ, નામમાલા, વિવેકવિલાસ વિગેરે ગ્રંથો પર વિદ્વતાભરી વ્યાખ્યાઓ રચવાથી વિખ્યાત થયેલા ઉપાધ્યાય ભાણુચંદ, તેના સહકારી વિદ્વાન શિષ્ય સિદ્ધિચંદ સાથે જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં વિ. સં. ૧૬૬૫ લગભગમાં ૨૩ વર્ષે ગુજરાતમાં આવ્યા, ત્યારે વટપદ (વડોદરા)માં પણ પધાર્યા હતા-એમ એ સિદ્ધિચંદે રચેલા સં. ભાણુચંદ-ચરિત મહાકાવ્ય^૩ (પ્રકાશ ૪, શ્લો. ૨૦૯) પરથી જણાય છે.

૧. "એહવા શ્રીશત્રુજી જ્યાંહિ, હીર મુનીસર આવ્યા ત્યાંહિ;
જોહોતરી સંઘની આવ્યા તસિં, સંવત સોલ પંચાસો જસિં. x x x
મહિમદાવાદ ખારેજી જેય, વડોદરાનો સંઘ તિહાં હોય;
આમોદ સિનેર કરા જન, જંબૂસર નર નારી ધન.

—હીરસૂરિરાસ (આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌ. ૫ દે. લા.)

૨. "સૂરિત દીવિ ખદિરનો વલી, વટપદ ભરઅચિ તેમાંહિ ભલી;
x x એમ અનેક સંઘ આવ્યા ઘણા, યાત્ર કરેવા સોહામણા.
શ્રીશત્રુજય તીરથ તણી, વલી શ્રીહીર વહેવા ભણી;
માણસની સંખ્યા ખિ લાખ, સુણી તેહવી મિં કહી એ લાખ.
હીરવિજયસૂરિ કરી જત્ર, એાગણુપંચાસઈ ગુણુ-પાત્ર;"

—વિજયતિલકસૂરિરાસ (ગા. ૩૪૬ થી ૩૪૯) [વિતિહાસિકરાસસંગ્રહ ભા ૪ શ્લો પૃ. ૨૭ ચ. વિ. ગં.]

૩. "વટપદ્રેડય ગન્ધારે કૃત્વા જ્યેષ્ઠસ્થિતિ પુનઃ ।

વાચકાર્ત્વે ચતુર્માસીમાસીનાઃ પત્તનેડન્વદા ॥ ”

આ મહાકાવ્ય, અમહારા રનેલી સાક્ષર શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ દે. દેશાઈદ્વારા સંપાદિત યદ્ય પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે. આ સંઘમાં 'શાસન-પ્રભાવક ગુરુ-શિષ્ય ભાણુચંદ અને સિદ્ધિ-ચંદ' નામનો એમનો લેખ આત્માનંદજન્મ-શતાબ્દી-સ્મારક ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલો છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગચ્છમાં મહોપાધ્યાય ધર્મસાગરના શિષ્ય પં. પદ્મસાગર વિદ્યાન વાદી, વ્યાખ્યાકાર અને કવિ થઈ ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૬૩૩માં તિલકમંજરી જેવી ઉત્કૃષ્ટ જૈન ગદ્યકથાની વ્યાખ્યા રચી હતી, દાદા પાર્શ્વનાથ તથા નયપ્રકાશ (સટીક સં. ૧૬૩૩), શીલપ્રકાશ, યુક્તિપ્રકાશ, પ્રમાણપ્રકાશ (સટીક), ધર્મપરીક્ષા, યશોધરચરિત્ર, અને જગદ્ગુરુ-કાવ્ય (મંગલપુરમાં વિ. સં. ૧૬૪૬માં), ઉત્તરાખ્યયન-કથા (સં. ૧૬૫૭), જેવા ગ્રન્થોની રચના કરી હતી; તેમના શિષ્ય રાજસુંદર(? સાગર) કવિએ ભક્તામર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનસ્તોત્રનાં પદોનાં પ્રથમ ચરણો લઈ બીજાં ત્રણ ત્રણ ચરણોથી પાદપૂર્તિ કરી વટપદ્ર(વડોદરા)ના પદાદાપાર્શ્વનાથને ઉદ્દેશી નવીન ભક્તામર સ્તોત્ર રચ્યું હતું.

તપાગચ્છમાં થયેલા કવિ શાંતિકુશલે વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-નામમાલા (૧૦૮ નામોવાળા) સ્તવનમાં, ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં રહેલા પાર્શ્વનાથ (મૂર્તિ)ના સ્મરણમાં, વડોદરાના પાર્શ્વનાથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨

વિ. સં. ૧૬૭૦માં માર્ગ. શુ. ૩ ભૌમે વટપદ્ર મહાનગરમાં મુનિ દ્વીપવિજયે લખેલી સારસ્વત વ્યાકરણની એક પ્રતિ વડોદરામાં પ્રવર્તક લખાયેલી પ્રતિયો કાન્તિવિજય મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૬૭૩માં ક્ષણ શુ. ૧૦ ગુરુવારે વટપદ્ર નગરમાં લખેલી ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયની પ્રતિ, ઊંજુનાડામાં જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં જૈન શ્રેતાંચર-સમાજમાં તપાગચ્છમાં અંદર અંદર અનિચ્છનીય વૈમનસ્યે ઉગ્ર રૂપ લીધું, ત્યારે એ શમાવવા રાજ્યના શાણા અધિકારીઓએ ગુજરાતમાં લેખો મોકલાવતાં આ વટપદ્રમાં પણ લેખ આવ્યો હતો-એમ કવિ દર્શનવિજયે વિ. સં. ૧૬૭૯માં રચેલા વિજયતિલકસૂરિરાસમાં જણાવ્યું છે.^૩

૧. વર્તમાનમાં વડોદરામાં નરસિંહજીની યોગમાં દાદાપાર્શ્વનાથનું જૈન દેહરૂં પ્રસિદ્ધ છે. અહમ્મદાવાદનિવાસી ઝવેરી મોહનલાલ મગનલાલના પ્રયત્નથી વિ. સં. ૧૯૭૯માં પ્રકટ થયેલ, મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહે લખેલ 'પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ' પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે- 'ઉપર્યુક્ત મંદિર મહારાજ કુમારપાલે બંધાવ્યું હતું.' પરંતુ અગ્રહારા ધારવા પ્રમાણે તે મંત્રીશ્વર તિજપાલની કારકીર્દીમાં બન્યું હશે. આ જિનમંદિરમાં મૂલનાયક તરીકે બિરાજમાન દાદા પાર્શ્વનાથની પ્રૌઠ પ્રભાવક પ્રતિમા લેખ્યમય વેળુની છે. સંરક્ષક શ્રાવકોની વસતિને અભાવે આજ સદીમાં પાવાગઢથી આવેલી ભીડભંજન પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ આ મંદિરમાં પ્રધરાવવામાં આવી છે. આ દેહરાને જીણીદાર વિ. સં. ૧૯૭૩માં ક્ષણ એક લાખ રૂપીઆના ખર્ચે કરાવ્યો જણાવાય છે. સદ્ગત સુચશસ્ત્રી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઉપર્યુક્ત પ્રસંગમાં દાદાપાર્શ્વનાથનાં દર્શનથી જૈનજનતાને આનંદિત કરી હતી.

૨. "તું ભરઅઈ તું ઈરરઈ, ખૂઆઈ હો તું હિ જ ગુણુ-ખાણિ;
તું દેલવાડઈ વડોદરઈ, ડુંગરપુરે હો ગંધારિ વખાણિ.

—પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ (ય. વિ. ગ્રં. ભા. ૧, પૃ. ૧૯૯, ગા. ૧૪).

૩. "આશાતના સાગરા જેહ કરતા, દીય ભૂપ સીખામણુ ખરીય તુરતા;
તવ આવોઆ શુભરહેસિ લેખા, રાજનગર સૂરતિ વટપદ્ર એખા."

—વિજયતિલકસૂરિરાસ અ. ૧, ગા. ૧૩૧૬ [ઐતિહાસિકરાસસંગ્રહ ભા. ૪થો, પૃ. ૧૧૦ ય. વિ. ગ્રં.]

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે—
તે સમયમાં—આજથી ત્રણસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં જૈનોનો એક જ્ઞાનભંડાર(ચિત્રકોષ)
હતો. શહેનશાહ અકબરથી સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જગદ્ગુરુ
વડોદરાનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય-પરિવારે આ ભંડારમાં પોથીઓ મૂકી
હતી. હીરવિજયસૂરિના હસ્તદીક્ષિત એક પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વાયક
કીર્તિવિજય નામના વિદ્વાને વિ. સં. ૧૬૯૦માં (આસો શુ. ૪)
વિચારરત્નાકર નામના ગ્રંથની સંકલના કરી હતી; જેનું લેખન, તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય
પં. વિનયવિજયે કર્યું હતું. આ ગ્રંથની એક પ્રતિ, ઉપયુક્ત ગ્રંથકાર કીર્તિવિજય વાયકના
શિષ્ય કાંતિવિજયે વટપદપુરના પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારમાં મૂકી હતી, જે હાલ છાણીના
જૈનભંડારમાં (ઉ. વીરવિ. શાસ્ત્રસંગ્રહમાં) છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઠારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્વાતભરી
રચનાઓથી વિખ્યાત થયેલા જૈન શ્વે. તપાગચ્છના બહુશ્રુત ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે જોધપુરથી
ભાદ્ર. શુ. ૧૫ની રાત્રે ચંદ્રને દૂત યનાયો સૂરતમાં ચોમાસું રહેલા
કવિ વિનયવિજયે તપાગણપતિ(વિજયદેવસૂરિ?) તરફ મોકલ્યો હતો. મહાકવિ
કરેલ વર્ણન કાન્નિદાસના મેઘદૂતની પદ્ધતિએ ૧૩૧ મંદાકાંતા છંદોમાં રચાયેલા
આ ઈન્દુદૂત કાવ્યમાં ઈન્દુને ત્યાં જવાનો માર્ગ સૂચવતાં જોધપુર,
સુવર્ણગિરિ(સોનગિર), ઝાલોર, શિરોહી, આખ, અચલગઢ, સિદ્ધપુર, સાબરમતી,
અહમમદાવાદ, વટપદ, ભૃગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વિગેરે સ્થળોનું કવિએ સુંદર વર્ણન
કર્યું છે. તેમાં પ્રસ્તુત વટપદ (વડોદરા)નો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે:—

“તસ્માદ દક્ષાચ્છમનકકુભિ પ્રસ્થિતસ્યાન્તરા તે
સ્વર્ગાકારં નગરમપરં લાટદેશસ્ય પુણ્ડ્રમ્ ।
દર્શો દર્શો મનસિ પરમપ્રીતિરાપસ્યતે યત્
નાનાલક્ષ્મીરુચિરવપુષાં તત્ર વાસો જનાનામ્ ॥
લક્ષ્ણ શક્ત્યાં મનસિ દધતી તોયરાશૌ મમજ્ઞા—
તીતે દુઃખ્યો વસતિ ચ પદે હન્ત ! વસ્વોક્સારા ।
પાતાલં પ્રાવિશદપમદા સાડપિ ભોગાવતીમાં
દક્ષ્ણા રમ્યામનુપમતમાં વાટપદ્વીમભિચ્યામ્ ॥
મધ્યેડસ્થત્ર પ્રચુરસુષમો મણ્ડપોડસ્થન્તતુજ્ઞ—
સ્તત્ર સ્થિત્વા ચતસ્રુપુ દિશાસ્વીક્ષણીયં ત્વયેન્દો ! ।
દ્રષ્ટાસિ દ્રાક્ શ્રિયમનુપનામસ્ય વિષ્વક્ પુરસ્ય
રમ્યં હ્યેતચ્છુચ્ચિહચ્ચિ ચતુર્દારચૈત્યાનુકારમ્ ॥ ”

—ઈન્દુદૂત (સો. ૭૯-૮૧ નિ. સા. કાવ્યમાલા શુ. ૧૪)

—[અપૂર્ણ]

૧. “શ્રીકીર્તિવિજયવાચકવિનેયલેશેન કાન્તિવિજયેન ।

શ્રીવટપદપુરસ્થિતચિત્રકોશે પ્રતિરિચં મુક્તા ॥ ”

જીવન ઝરણાં

પ્રથમ

[જગતમાં મહાન પુરુષો તો હજારોની સંખ્યામાં થઈ ગયા છે. પણ તે દરેકનાં વિસ્તૃત જીવન-ચરિત્રો વાંચવાનો પ્રબળ અવકાશ ન જ હોય. પરિણામે એવા મહાપુરુષોના જીવનમાં અનેકા સમય-સૂચક, રોમાંચક, સાહસિક, માર્મિક કે વિનોદમય પ્રસંગોને ખૂણેખાંચરેથી ઝાળી કાઢી, કે પરભાવાનાં અલભ્ય કે કિંમતી અન્યરત્નોમાંથી તારવીને, સુવાચ્ય શૈલી અને જરૂરી શબ્દોમાં, પ્રસંગે પ્રસંગે આ પાનાંઓ પર અપાતા રહેશે.]

સી ઝર એક પ્રસંગે દરિયાઈ સહેલગાહે નીકળ્યો. અધવચ પહોંચતાં સમુદ્ર તોફાને ચડ્યો ને હીરા-મોતીએ મટેલી સીઝરની શાદી હોડી દરિયાનાં ઊજગતાં મોર્બ પર ફૂલની જેમ ઝૂલવા લાગી. હોડીનો કમાન રોમનપતિની સહીસલામતીની પોતાના પર આવી પડેલી જેખમદારીથી ગભરાઈ ઊઠ્યો. પણ સીઝરે તે પ્રસંગે પ્રભાવપૂર્ણ વદને શાંતિથી કહ્યું, “કમાન, ગભરાઓ નહિ. હોડીમાં પૃથ્વીપતિ સીઝર એકલો નથી, સાથેજ તે પૃથ્વીપતિનું ભાગ્ય પણ છે.” ને સીઝરનાં એ સમયસૂચક પ્રભાવવચનોએ ગભરાયેલ કપ્તાનમાં જેમ, ઉત્સાહ ને આત્મભાન પ્રગટાવ્યાં. અણુધાર્યાં તોફાનની વચ્ચેથી પણ હોડી તરીને પાર ઊતરી.

રશિયન શહેનશાહ ઝર અલેકઝાંડરે પણ આવો જ એક પ્રસંગ અનુભવેલો: ગ્રીખ-ઋતુની એક સાંજે તે હોડીમાં સરોવરની સહેલગાહે નીકળ્યો. થોડેક જતાં તોફાનની આંધીઓ ચડી. કમાન પોતાની ગંભીર જવાબદારીથી બેખાકગો બની ઊઠ્યો. પણ અલેકઝાંડરે પણ પારખી કહ્યું, “કમાન, હું શહેનશાહ છું એ ભૂલી જાઓ. મને તમારા પોતાના કરતાં જરીક પણ મોટો ન માનો. ને જે પગલાં તમારા બચાવ માટે લઈ શકાય એ જ પગલાં મારે માટે હોયો.”

નેપોલિયન જ્યારે ઇંગ્લાંડ પર ચડાઈ લઈ જવાને બોલેલો અંદરે ધૂમ તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો ત્યારે અંગ્રેજ વહાણો વારંવાર ત્યાં અકસ્માત આવીને ઉપદ્રવ કરી જતાં. એક પ્રસંગે નેપોલિયન તેમની સાથે દરિયાઈ યુદ્ધ માટે પોતાના વહાણમાં ઊતરી પડ્યો. આ વખતે શહેનશાહને ખૂબ ભયમાં ગ્રેઈ શાહી નૌકાદળના અધિકારીએ વહાણનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું, ને વહાણને તેણે સહીસલામત સ્થળે દોરવા માંડ્યું. ફેન્ય વહાણો પણ નેપોલિયનના વહાણની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યાં. નેપોલિયન તે વખતે બરાડી ઊભા, “મને નહિ, પ્રસંગને જીઓ.” ને હસીને તેણે આગળ વધી અંગ્રેજ વહાણોને સહેલાઈથી મારી હડાવ્યાં.

*

એક સમયે પ્રીન્સ બીરમાર્ક વર્ષાઋતુમાં, ગામડામાં, એ મિત્રો સાથે દૂર દૂર ફરવા નીકળી પડ્યો. કેટલેક દૂર જતાં એક ઠેકાણે કાદવવાળી ભૂમિમાં એમાંના એક જડા મિત્રના પગ ખૂંપવા માંડ્યા ને થોડા જ વખતમાં તે તે કાદવમાં ખભા સુધી ડૂબી ગયો. તેમાંથી નીકળવાના તેના પ્રયાસ નિષ્ફળ જવા લાગ્યા. તેણે બીરમાર્કને મદદ માટે વિનંતિ કરી, ને ઉત્તરમાં બીરમાર્કે બંદુક સજવા માંડી.

“આ શું કરે છે?” ડૂબતા મિત્રે ગભરાઈને પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ” બીરમાર્કે શાંતિથી તેના કપાળ સામે બંદુક તાકતાં કહ્યું, “તમને

અચાવી શકાય એમ છે જ નહિ, ને તમે આવું દુઃખદ મૃત્યુ પામે એ મને પસંદ નથી. એક જ ગોળી ને તમે શાંતિથી સીધા સ્વર્ગે જઈ પહોંચશો.” ને બીરમાર્કે અંદુકના ઘોડા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો.

ડૂપતા માણસે ક્યાંય આરો ન જોયો. પરિણામે પોતે કાદવમાં ડૂબ્યો છે એ વાત જ વીસરી જઈ ગોળીથી અચવાને તેણે નાસી છૂટવાને એક જોરનો ઊછાળો માર્યો, અને ખરેખર એ ઊછાળો અકલ્પ્ય નીવડ્યો. તે કાદવમાંથી બહાર ફૂટી પડ્યો ને નક્કર ભૂમિ પર ઠોડતાં તેણે બીરમાર્કને મિત્રધર્મ ભૂલવા માટે ઠપકો દીધો.

“ઠપકો ખુશીથી આપો,” તેના બલ્લા પર શાંતિથી હાથ મૂકતાં બીરમાર્કે હસીને કહ્યું, “પણ ભૂલી ન જાઓ કે એ મિત્રે જ તમને અચાવ્યા છે.”

“એમ!” મિત્રે વ્યંગમાં કહ્યું.

“હા જી” બીરમાર્કે જોલ્યો, “ગોળી તમને મારવાને નહિ, તમારી આત્મશક્તિ ઉશ્કેરવાને તાકવામાં આવી હતી. અમારી આશામાં તમે તમારું સ્વત્વ ગૂમાવી દીધું હતું. તમે સમજી ન શક્યા કે મદદ કરવા જતાં તો અમે પણ સાથે જ ડૂબીએ એમ હતા. પણ જ્યારે તમે જોયું કે તમારું કોઈ જ નથી—તમારી સમગ્ર શક્તિએ એકી સાથે ઊછાળો માર્યો. ને એ એક જ પળમાં બીરમાર્કે અને મિત્રોને જીવનશક્તિનો નવો જ પ્રકાશ આપ્યો.

*

રશિયન સામ્રાજી કેથેરાઇન પાસે રશિયાની પ્રજાનું પ્રતિનિધિમંડળ જવાબદાર રાજ-તંત્રની માગણી કરવાને ગયું. રાણીએ તેમને અવસરે યોગ્ય ઉત્તર આપવાનો દિલાસો આપ્યો. બીજે દિવસે તેણે પ્રધાનોને રાજ્યનાં જીનાં દફતરો તપાસવાની ને તેમાંથી જીના વખતમાં થઈ ગયેલા રશિયાના લોખંડી રાજવી મહાન પીટરે આવા કોષ્ટક પ્રસંગે આપેલા ઉત્તરની નકલ ખોળી કાઢવાની આજ્ઞા કરાવવાની.

ઘોડાક મહિનામાં પ્રધાનોએ એ નકલ ખોળી કાઢી; ને તે વાંચી મહારાણીને કહ્યું : “દેવીજી, ઉત્તર તો મળ્યો છે, પણ તે એટલો કડક ને કટાક્ષભર્યો છે કે આપને તે વંચાવતાં અમને શરમ આવે છે.”

“મારે વાંચવાની કંઈ જ જરૂર નથી,” દેવીજીએ એપરવાઈથી કહ્યું, “પ્રતિનિધિમંડળને એ ઉત્તર મોકલાવી દો.”

*

પ્રીન્સ બીરમાર્કના એક અંગ્રેજ મિત્રને એક ઉમરાવપત્ની સાથે મિત્રાચારી હતી. તે ઉમરાવપત્નીની માગણીથી તે અંગ્રેજ મિત્રે તેને માટે બીરમાર્ક પાસે તેના હસ્તાક્ષરની માગણી કરી.

ઉત્તરમાં બીરમાર્કે એ ઉમરાવપત્ની પર પોતાના જ હાથે સીધો પત્ર લખીને જણાવ્યું, “વહાલાં શ્રીમતીજી, મને મારા હસ્તાક્ષરો કોષ્ટકે પણ આપવા સામે ખૂબ જ ચીડ છે. એટલે એ હું કોષ્ટકે કોષ્ટક વખત આપતો જ નથી. સદાય આપનો કૃપાકાંક્ષી—બીરમાર્ક.” બીરમાર્કે શા સંબંધમાં પણ કંઈક અંશે આવો જ એક પ્રસંગ અનેલો—

એક સામાન્ય સ્થિતિની છતાં બુદ્ધિમાન સ્ત્રીને શાનું ‘બુદ્ધિમતી સ્ત્રીને દોરવણી’ નામનું પુસ્તક જોઈતું હતું, પણ તે ખરીદી શકવા જોઈતી તેના પાસે જોગવાઈ નહોતી. તેણે શા પર એ પુસ્તક જો પોતાને ભેટ મોકલવામાં આવે તો ખૂબ જ ઉપકાર થશે એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો. ને ઉત્તરમાં શાએ આવી રીતે પુસ્તક મફત મેળવવાની માગણી

કેટલી અનુચિત છે, દરેકે પોતાના બળ અને સુદ્ધિ જ પોતાને જોઈતી વસ્તુ મેળવી લેવી જોઈએ વગેરે જણાવતો પત્ર લખ્યો.

સ્ત્રી ચાલાક હતી. બર્નાડ શૌના બે-પાંચ સપ્તદશ અભિપ્રાયની પણ કેટલી કિંમત અંકાય છે તે તે જાણતી હતી. પરિણામે શૌનો પત્ર લઈ તે એક પત્રકાર પાસે ગઈ અને તેના વર્તમાનપત્રમાં શૌનો આ પત્ર છાપવા દેવાના મૂલ્ય તરીકે તે તેના પાસેથી બે ગીની લઈ આવી. તેમાંથી તેણે પોતાને જોઈતું પુસ્તક ખરીદ્યું અને બર્નાડ શૌ પર તેણે પોતે પોતાના કેવો સુદ્ધિબળથી એ પુસ્તક ખરીદી લીધું છે એ દર્શાવતો પત્ર લખ્યો.

*
તેપાળના પ્રધાન સર જંગબહાદુરને લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ જંગી મિજબાની આપેલી. તે પ્રસંગે ખાણના ટેબલ પર તરેહતરેહની વાતીઓ ગોડવવામાં આવી. પણ જંગબહાદુર તેમાંથી એકેને હાથ પણ અડાડ્યા વિના બિડી ગયા. મહારાણીએ તેમને હસીને આતું કારણ પૂછ્યું. જંગબહાદુરે મક્કમતાથી કહ્યું, “ હું દિંદુ છું.”

એક સમયે સમર્થ બંગાળી સાહિત્યકાર દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય લંડનમાં એક સભા પાસેથી પસાર થતા હતા. સભામાં બાષણ કરતા પાદરીને આ કાળા માચુસને જોઈ પાતો ચડ્યો. તેણે રાય સામે તાકી મોટેથી કહ્યું, “ ઓ મૂર્તિપૂજક! સેતાન તારા મોં સામે તાકી રહ્યો છે.” રાયે હસીને કહ્યું, “આપ તાકો જ છો ને!” ને આખી સભાએ પણ એ હાસ્યને વધાવી લીધું.

એક પ્રસંગે ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના અભ્યાસખંડમાં અચાનક એક ખ્રિસ્તિ અમલદાર આવી ચડ્યા. રાનડે તે વખતે તત્તજ્ઞાનનાં કેટલાંક પુસ્તકો જોતા હતા અને એ પુસ્તકોના ઢગ પર બાઈબલ પડ્યું હતું. એ જોઈ અમલદારે કહ્યું, “ હર્ષની વાત છે કે આપ બાઈબલને સૌથી ઉપર રાખો છો.”

ન્યાયમૂર્તિએ ઢગની નીચેથી ગીતા કાઢી તે બતાવતાં શાંતિથી કહ્યું, “ પણ મૂળમાં તે આ છે.”

*
પીલ પાર્લામેન્ટમાં જુદા જુદા અભિપ્રાયો ને ફકરાઓ ટાંકીને લાંબુ બાષણ કરતા હતા. તે વખતે એક સભ્યે વડા પ્રધાન ડીઝરાયલીને પૂછ્યું, “ આપને તેઓ નામદારના બાષણમાં કંઈ ખામી જણાય છે.”

“ જરીકે નહિ,” ડીઝરાયલીએ ગંભીરતાથી કહ્યું, “તેઓ નામદાર આ જ પાર્લામેન્ટમાં આ પહેલાં બોલાઈ-પસાર થઈ ચૂકેલ જ હોય એ સિવાય કંઈ જ નથી બોલતા. પછી એમાં ખામી સંભવી જ શી રીતે શકે?”

એક વખતે એક અંગ્રેજ મૂડીદાર ડીઝરાયલી પાસે આવ્યો અને પોતાને ઉમરાવ બનાવવા માટે તેણે તેને ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો.

“ દિલગીર છું કે કેટલાંક કારણોસર હું આપને ઉમરાવ નથી બનાવી શકતો,” ડીઝરાયલીએ કહ્યું. અને પછી શાંતિથી ઉમેર્યું, “ પણ આપ આપના મિત્રોને ખુશાથી કહી શકો છો કે મેં આપને ઉમરાવપદ લેવાની વિનંતિ તો કરી હતી પણ આપે તેના અસ્વીકાર કર્યો છે. આથી આપનો દરજ્જો અને માન ઉલટાં બેવડાં વધી જશે.”

પોતાની યુવાનવયમાં ડીઝરાયલી એક પ્રસંગે નાણાંની તંગ સ્થિતિમાં આવી પડેલો. તેણે એક અંગ્રેજ મૂડીદાર પાસે હજારેક પાઉંડ ઉઘીના માગ્યા. મૂડીદારે પૂછ્યું, “ અડાણ-

૮૨.. સુવાસ : જોડ ૧૯૯૫

વટમાં શું મૂકો છો ?” “ માફ મગજ અને શુદ્ધિ.” ડીઝરાયલીએ મક્કમતાથી કહ્યું. અને એ મૂડીદારે એ અડાલુવટનો સ્વીકાર પણ કર્યો.

એ જ અરસામાં લોર્ડ મેલ્બોર્ન તેને એક પ્રધાનના સેક્રેટરીની જગ્યા ધામવા માંડી. ડીઝરાયલીએ શાંતિથી કહ્યું, “ સેક્રેટરીપદે શું વળે ? હું તો પ્રધાન જ બનીશ.” અને થોડાં જ વર્ષો પછી એ સામાન્ય પ્રધાન જ નહિ, બ્રિટીશ સદતનતનો વડો પ્રધાન બન્યો.

એક મિત્રે ડીઝરાયલીને તેના પ્રતિસ્પર્ધિ અને મહારાણી વિક્ટોરિયાના અણુમાનીતા મહાન વડાપ્રધાન ગ્લેસ્ટન વિષે પૂછગાછ કરી. ડીઝરાયલીએ કહ્યું, “ ગ્લેસ્ટન ખરેખર મહાન છે. પણ તે રાણી સાથે વાત કરતાં ભૂલી જાય છે કે એ એક સ્ત્રી છે. હું તે યાદ રાખું છું. રાણી રાતને દિવસ કહે તોપણ હું તેનો વિરોધ ન કરું.”

*

જર્મનમંત્રી પ્રીન્સ બીસ્માર્કે યુવાનવયે એક ભવ્ય હોટલનો થોડોક ભાગ ભાડે રાખેલો. તે ભાગમાં-બીસ્માર્કના બેઠકખંડમાં નોકરને બોલાવવાને ઘંટડીની વ્યવસ્થા નહોતી. બીસ્માર્કે એ ત્રુટિ તરફ માલિકનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ માલિકે કહ્યું કે, ‘ ઘંટડીની જરૂર હોય તો તે ભાડુઆતે પોતે વસાવી લેવી જોઈએ.’ બીસ્માર્કે એ વખતે તો કંઈ ન બોલ્યો પણ રાત્રે તેણે બંદુકના ઉપરાઉપરી બહાર કરવા માંડ્યા. મકાનમાલિકે હુલ્લડની બીકે એ ખંડમાં ધસી આવ્યો ને ગાળીબહારનું કારણ પૂછ્યું.

“ ગભરાઓ નહિ,” બીસ્માર્કે હસીને કહ્યું, “ બંદુકમાં ગાળી ભરેલી નથી. આ તો નોકરને બોલાવવાને માટે આ ખંડમાં એક ઘંટડી નથી દેખાતી એટલે નોકર સાથે મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે મારે તેને બોલાવવો હોય ત્યારે મારે ખાલી બંદુકના બહાર કરવા.”

ને બીજા દિવસનું સવાર ઊગે એ પહેલાં જ બીસ્માર્કના ખંડમાં ઘંટડી ગોઠવાઈ ગઈ.

અંગ્રેજ એલચી લોર્ડ રસેલે બીસ્માર્કની મુલાકાતના પ્રસંગે એક વખતે તેને પૂછ્યું, “ આપ મુલાકાતોથી તો ખૂબ જ કંટાળી જતા હશો ? તેમાંથી બચવાને આપે કાઈ ઉપાય શોધ્યો છે ખરો ?” “ હા જી ” બીસ્માર્કે કહ્યું; ‘ મારાં કૃપાળુ પત્ની મુલાકાતના ખંડમાં આવી ગમે તે બહાને...’ અને તે વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં જ તેમનાં પત્નીએ તે ખંડમાં આવી મધુર ને નિર્દોષભાવે કહ્યું, “ આપનો દવા પીવાનો સમય ક્યારનો થઈ ગયો છે-એ ભૂલી ન જતા.”

રસેલ બાણુતો હતો કે બીસ્માર્ક માંદો છે જ નહિ-માંદો હોય તોપણ દવા પીએ તેમ નથી. તે હસીને બોલે થઈ ગયો.

એક પ્રસંગે બીસ્માર્કે અંગ્રેજ એલચીને ખાણું આપ્યું. તે વખતે ભોજન કરતાં એલચીનાં પત્ની લેડી એમીલી તરફ જોઈ તે સ્મિતપૂર્વક બોલ્યો, “ તમારા બાપ મરી જવાના સમાચાર જેવા ખુશીના સમાચાર મેં મારી જીંદગીમાં બીજા સાંભળ્યા જ નથી.” લેડીને તો અમક આવી ગઈ. પણ પછી બીસ્માર્કે ઉમેર્યું, “ જો તે જીવતા હોત તો તેમણે મને બહાણું યુદ્ધ અટકાવી દીધું હોત.”

અનેક જર્મન આગેવાનો કૈસરને મળવાને આવતા. બીસ્માર્કને તે સર્વની કૈસરને ઝોળખ આપવી પડતી. પણ ઝોળખ આપવાના આવા પ્રસંગોએ બીસ્માર્કનું મગજ એવી ગૂંચોથી ભરેલું હોતું કે તેને આવનારનું નામ યાદ કરવામાં મુશ્કેલી પડતી. પરિણામે તેણે

એવો શીરસ્તો રાખ્યો કે જેનું નામ તત્કાળ યાદ ન આવે તેને વિષે, “નામદાર કાઉન્ટ ફલાણુ ફલાણુ”-તરીકે ઝોળખ આપવી. ફેસર એવા કાઉન્ટને ઝોળખતો હોય નહિ, અને આવનારને પણ પોતે કાઉન્ટના ઇલ્કાએ ઝોળખાવાથી મગરૂનીતો મોકો મળે.

*

શાહ છત્રપતિને સાદાઈ ખૂબ પ્રિય હતી. એક વખતે મોગલ દરબારમાં રહેતો એક મરાઠા સરદાર અલંકારોના ઠાઠમાંડ સાથે તેમની મુલાકાતે આવ્યો. છત્રપતિએ તેનું સ્વાગત કરવાને મોકલેલી સાદી મંડળી સાથે પોતાના પ્રિય કુતરા ઘોંડુને પણ અરઝવેરાતથી લાદીને એક શોભાયમાન ગાડીમાં મોકલ્યો. તે પછી ન્યારે દરબાર ભરવામાં આવ્યો ત્યારે શાહ મહારાજે શાંતિથી કહ્યું, “આજના આપણા દરબારમાં જે જ વ્યક્તિઓ અલંકારથી શોભી રહી છે. એક આપણો પ્રિય ઘોંડુ ને બીજા આપણા વહાલા મહેમાન.”

માધવરાય પેશવાના સેનાપતિ સમશીર બહાદુર પરશુરામ ભાઉને એક વખતે હજમત કરાવતાં અસ્ત્રો વાગ્યો. ભાઉએ હજમતે તે સંબંધી સંભાળ રાખવા સૂચના આપતાં અટક-ચાળા હજમભાઈએ કહ્યું, “સેનાપતિજી, અસ્ત્રાથી આટલા ડરો છે તો લડાઈમાં તરવારના ધા શી રીતે સહાતા હશે?” સેનાપતિ એ પળે તો શાંત રહ્યા. પણ પછી હજમત પૂરી થતાં તેમણે એક ભાલો મંગાવ્યો અને હજમના પગ પર પોતાનો પગ દાખી તે પર એવા નેરથી એ ભાલાનો ધા કર્યો કે તેનું ફળું બનેના પગ સોંસરતું ઊતરી ગયું. હજમને તો ચીસે ચીસ પાડવા માંડી. પરશુરામે પૂછ્યું, “કાં હજમભાઈ, ભાલો તો બનેના પગમાં પેઠો છે. રાંઠો કેમ નાંખો છે?”

લખનૌના રાજમહેલની સમીપમાં એક ફકીર બાંગ પોકારતો હતો, “જીસકો ન દે ખુદાતાલા ઉસકો દે આસક ઉદ્દૌલા.” ને નવાબ આસક ઉદ્દૌલાએ તે ફકીરને ખોલાવી હીરામોતીથી ભરેલું એક તરખૂચ ભેટ આપ્યું.

કેટલાક દિવસ જતાં એ ફકીર પુનઃ નવાબની દૃષ્ટિએ પડ્યો. નવાબે તેને પૂછ્યું, “કાં સાંઈખાવા, તરખૂચમાંથી શું મળ્યું હતું?”

“એ તો મેં બે પૈસે વેચી દીધેલું.” ફકીરે ચમકીને કહ્યું.

“હું તો તમને હીરામોતી આપવા ઇચ્છતો હતો,” નવાબે શાંતિથી કહ્યું, “પણ ખુદાતાલાને એ પસંદ નહોતું. તેણે તો તમને બે જ પૈસા અપાવ્યા. માટે હવેથી બાંગ ફેરવી નાંખો ને કહો કે, “જીસકો ન દે ખુદાતાલા-ઉસકો ન દે આસક ઉદ્દૌલા.”

તાનસેનના વૃદ્ધ ગુરુનું સંગીત સાબળી અકબરે તાનસેનને પૂછ્યું, “તાનસેન, તું હિંદુસ્તાનનો અદ્વિતિય ગર્વેયો છે. પણ તારા સંગીતમાં મને તારા ગુરુના સંગીત જેટલી મધુરપ કેમ નથી જણાતી?”

“રાજન્” તાનસેને વિનયથી ઉત્તર દીધો, “મારી કળાને મેં સ્વાર્થી બનાવી છે. હું આપને-પૃથ્વીપતિને રીઝવવા ગાઉં છું. મારા ગુરુની કળા તો કેવળ પ્રભુસ્તુતિમાં મસ્ત રહે છે.”

થીયોસોશીના જગદ્ગુરુ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિએ થીયોસોશીસ્ત્રોની સભામાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું, “કાઈ બિલા ન થશો. આપણે સર્વે સમાન છીએ; બન્ધુભાવભર્યા છીએ. કાઈને વધારે મહાન માનવાની જરૂરિયાત નથી.”

બીજી વખતે સલાના સર્વે સભ્યો બેસી રહ્યા. પણ ડૉ. કઝીન્સ બોલા થયા. કૃષ્ણ-મૂર્તિએ તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ડૉક્ટરે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો, “આપનાજ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કોઈ એ વિચારપરવશતા ન રાખવી જોઈ એ. આપ બેસવાનું કહો ત્યારે અમારે શું બેસી જ રહેવું? મને આપના પ્રત્યે માન છે અને તે માટે હું સ્વાભાવિક રીતે બોલો થયો છું?”

શ્રી દ્યાનંદ સરસ્વતિને વાદનું આલ્વાન આપતાં કાશીના એક પંડિતે હાથમાં છરી ખતાવી કહ્યું, “જે હારે એનાં નાકકાન કાપી લેવાં.” મહર્ષિએ કહ્યું, “એકલાં નાકકાનજ શા માટે?” ને હથેળીમાં ચપ્પુ રમાડતાં ઉમેર્યું, “આ ચપ્પુથી બેગી જીભ પણ કાપી લેવી.”

ડોક્ટર કોલેજના પદવીદાન—સમારંભ પ્રસંગે ડૉ. લાંડારકરે અંગ્રેજોનાં ગુણગાન ગાતાં કહ્યું, “જો અંગ્રેજો ન હોત તો હિંદની પ્રગતિ સંભવિત ન બનત. દાખલા તરીકે હું પોતે—ક્યાંક અબજબા ખૂણામાં આચમન કે સંખ્યા કરતો બેઠો હોત.” સમારંભના પ્રમુખ પ્રિન્સીપાલ બેઠને ઉમેર્યું, “અને શિવાજી હોત તો તે આ યુગમાં અચ્છો ક્રિકેટર બની શક્યો હોત. નાના ફૂટબોલ પ્લેયર ટેનીસમાં એકાદ લવસેટ જીત્યો હોત.”

*

ટૅપલની કુશાત્ર યુદ્ધિ કોઈ પણ વિષય પર નવો પ્રકાશ ફેંકી શકતી, પણ જ્યારથી તેણે એડીસન પાસેથી કેટલાક પાઉંડ ઉછીના લીધા ત્યારથી તે તેની સાથેની ચર્ચામાં હંમેશાં મૂક સંમતિજ દાખવવા માંડ્યો. એડીસને એવો એક પ્રસંગ જોઈ તેને કહ્યું, “જનાબ, કાં તો મારી સાથે રીતસરની દલીલ કરો અથવા તો પછી મારા પાઉંડ મને પાછા આપો.”

એડીસન સાથેની વાતચીત પછી એક સ્વરૂપવતી રમણીએ તેને કહ્યું, “તમે ખૂબજ ગંભીર અને ઝોછાઝોલા છો.” “દેવીજી,” એડીસને ખીશામાંથી નવ પેન્સ કાઢી તેને હથેળીમાં ધરતાં કહ્યું, “મારા ખીશામાં આ નવજ પેન્સ છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે મારી તિબેરીમાં પણ નવજ પેન્સ છે.”

ખ્રિસ્તના વડા પ્રધાન પીટ સાથે એક પ્રસંગે ભોજન લેતાં બર્કે ફ્રાન્સના વધતા જતા બળ અને તેના લયજનક પરિણામ પ્રત્યે તેનું ધ્યાન દોર્યું. પીટે ગર્વથી કહ્યું, “આ દેશનું બંધારણ અને તેની આપાદી તો દિને કયામત સુધી સલામત છે.” બર્કે હસીને ઉત્તર દીધો, “હું દિને કયામતના લયની વાત નથી કરતો.”

*

રશિયાના સુશોભિત રાજમહેલમાં એક દિવસે જંગી મહેશીલ ગોઠવાઈ હતી. તે પ્રસંગે રાણી કેથેરાઈન પોતેજ દરેક વિષય પર દેખરેખ રાખતી હતી. ભોજન વખતે એક નોકરની જરૂર જણાતાં તેણે ખૂંએ મારવા માંડી. પણ અનેકમાંથી એકે નોકર ત્યાં ન દેખાયો. તે પોતે નોકરોની શોધમાં ચાલી. થોડીક પળોમાં તેણે એક નોકરને તો ભોજનખંડમાં મોકલાવી આપ્યો, પણ સાથે તે ન આવી શકી. એક રાજવંશી મહેમાન રાણીની શોધમાં ચાલ્યો. તેણે નોકરોના ખંડમાં જઈ જોયું તો રાણી નોકરો સાથે બેસી પાનાંની રમત રમતી હતી.

“આ શું?” રાજવંશીએ સ્તબ્ધ થઈ પૂછ્યું.

“બધાજ નોકરો રમતે ચડ્યા હતા,” રમતમાંથી ઊંચું પણ જોયા વિના રાણીએ ઉત્તર દીધો, “તેમની રમતમાં ભંગ પાડવો મને વ્યાજબી ન લાગ્યો; પણ એક નોકરની તો અનિવાર્ય જરૂર હતી. એટલે એને તમારા ખંડમાં મોકલી હું એનો ઘાવ સાચવી રહી છું.”

યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ

લેખક: મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી
બી. એ., એલ. એલ. બી. સોલિસિટર

[અનુસંધાન અંક ૧૨ પૃ. ૬૧૦ થી ચાલુ]

અનિત્યતા આદિ ચાર ભાવના ભાવવાથી નિર્મમત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી સુખદુઃખ, ક્ષાલ-હાનિ, જ્ય-પરાજ્ય, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, સફળતા-નિષ્ફળતા વગેરે દ્વંદ્વોથી મનુષ્યને ક્લેશ થતો નથી અને સમત્વ સિદ્ધ થાય છે અને એમ રાગ અને દ્વેષ છૂટાય છે. રાગદ્વેષનો જ્ય થતાં મનની શુદ્ધિ થાય છે, તેથી ઇન્દ્રિયનો જ્ય થાય છે, અને પરિણામે કષાય છૂટાય છે. આ પ્રકારે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય છે.

પછી છઠ્ઠા યોગાંગ 'ધારણા'ને તેઓ વર્ણવે છે તે તેને ધ્યાનના કારણરૂપ કહે છે. તે ધારણાનાં યોગ્ય સ્થાનો તરીકે નાભિ, હૃદય, નાસાગ્ર, કપાળ, ભવાં, તાળવું, નેત્ર, મુખ, કર્ણ તથા મસ્તકને તેઓશ્રી યતાવે છે. ધારણાના પાર્થિવી, આગ્નેયી, માટ્ટી, વાણ્ણી, તથા તત્ત્વ એવા પાંચ પ્રકાર તેઓ ત્યારપછી વર્ણવે છે. પરન્તુ તે ધારણાઓનું સ્વરૂપ અન્ય યોગ ગ્રન્થોમાં વર્ણવ્યું છે તે કરતાં જુદું છે.

ધ્યાનનો વિષય શરૂ કરતાં પહેલાં ધ્યાનને માટે યોગ્ય સ્થાન તથા ધ્યાનનો પ્રવાહ ચલુ રાખવા માટે ઉપયોગી ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કરીશું.

તીર્થકર ભગવાનના જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન, અથવા મોક્ષની કલ્યાણકલ્પમિત્રો તીર્થરૂપ છે તે સ્થળો તથા તેના અભાવે ન્યાં પણ સ્વચરતા પ્રાપ્ય હોય ત્યાં અથવા પર્વતની ગુફા વગેરે સ્ત્રી-પશુરહિત નિર્જન સ્થાન ધ્યાન માટે યોગ્ય છે, એમ આચાર્યશ્રી કહે છે.

'ધેરણ સંહિતા'માં યોગ્ય સ્થાન સારા દેશમાં, ધાર્મિક રાજ્યમાં, ન્યાં બિક્ષા સુલભ હોય, તે ન્યાં ઉપદ્રવ ન હોય ત્યાં કહ્યું છે; અને સાથેસાથે કહ્યું છે કે:—

દૂરદેશે તથા ડરણ્યે રાજધાન્યાં જનાંતિકે ।

યોગારંભં ન કુર્વીત કૃતો ન સિદ્ધિદો ભવેત્ ॥ પ્ર. ૫ ૨લો. ૩

એટલે દૂરના દેશમાં, જંગલમાં, રાજધાનીમાં, ન્યાં બહુ માણસનું આવવું જવું હોય એવે સ્થળે યોગારંભ ન કરવો; જો ત્યાં કરવામાં આવે તો સિદ્ધિ આપવાવાળો થતો નથી, કારણ કે દૂર દેશમાં વિશ્વાસ રહેતો નથી, જંગલમાં રક્ષા ધર્ષ શકતી નથી, અને નગરમાં પ્રકાશમાં આવવાથી વિક્ષેપ થાય છે.

ધ્યાન અમુક સમય પર્યંત ચાલુ રહી શકે છે, તેથી વગર વચ્ચે તૂટતા ધ્યાનને ધ્યાનના નવા પ્રવાહ સાથે જોડવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય તથા માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવનાઓ ઉપયોગી છે.

ધ્યાનના ધર્મ અને શુકલ એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં ધર્મધ્યાન માટે આ ભાવનાઓ ઉપયોગી છે. સામ્ય વિના ધ્યાન થતું નથી, અને ધ્યાન વિના સામ્ય થતું નથી, સામ્યને લઈને ધ્યાન નિશ્ચળ થાય છે, તેથી તે અને અન્યોન્યના કારણરૂપ છે. મોક્ષ સકળ કર્મના ક્ષયથી થાય છે, અને તે આત્મજ્ઞાનથી થાય છે. આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય છે માટે ધ્યાન આત્માના હિત માટે છે.

ધ્યાન કરવા ઇચ્છનારે ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ફળનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈ એ. ધ્યાતા (ધ્યાનને અધિકારી) તે જ થઈ શકે કે જે પ્રાણનાશના પ્રસંગે પણ સંયમ ત્યજતો નથી, અન્યને પોતાના જેવાં જ ગણે છે, પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાંથી મ્યુત થતો નથી; ટાઢ, તડકો, પવન વગેરેથી સંતાપ પામતો નથી; ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વગેરેથી જેનું મન દુષ્ટિત થતું નથી; જે આત્મામાં જ સ્તીન છે; સર્વ કર્મોમાં નિર્લેપ રહી કામભોગથી વિરત થયો છે; પોતાના શરીરની પણ મમતા જેણે મૂકી દીધી છે; જે વૈરાગ્યમાં નિમગ્ન છે અને સર્વ પ્રત્યે જેને સમભાવ છે; જે રાગ તેમજ રંકનું સરખી રીતે કલ્યાણ ઇચ્છે છે, અગાધ કરુણા વાળો છે, સંસારમુખથી પરાક્રમુખ છે, મેરુ જેવો અચળ છે, અન્દ્ર જેવો આનંદકારી છે, અને પવન જેવો નિઃસંગ છે એવો બુદ્ધિમાન ધ્યાતા પ્રશંસાને પાત્ર છે.

પછી ધ્યેયના પિણ્ડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, અને રૂપાતીત એ ચાર પ્રકાર ધ્યાનના આલંબન તરીકે આચાર્યશ્રી આમ વર્ણવે છે:—

પિણ્ડસ્થં ચ પદસ્થં ચ રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્ધા ધ્યેયમામ્નાતં ધ્યાનસ્યાલંબનં ભુષૈઃ ॥ પ્ર. ૭ શ્લો. ૮

પિણ્ડ એટલે શરીર-તેમાં રહે તે પિણ્ડસ્થ ધ્યેય; તેના પાર્શ્વિની, આગ્નેયી, માટ્તી, વાણ્ણી, તથા તત્રભૂ એ પાંચ ધારણારૂપ પાંચ પ્રકાર આચાર્યશ્રી વર્ણવે છે. તેની વિગતમાં આપણે અત્રે નહિ જિતરીએ. આના સતત અભ્યાસ કરનાર યોગી પર મેલી વિદ્યાઓ, મંત્ર, તથા મંડળની શક્તિઓ ચાલતી નથી; શાકિની, ક્ષુદ્ર યોગીનીઓ, તથા માંસભક્ષી પિશાચો વગેરે તેનું તેજ સહન ન થવાથી ત્રાસ પામી નાશી જાય છે; અને દુષ્ટ હિંસક હાથીઓ, સિંહો, શરભો, અને સર્પો પણ દુરથી જ સ્તંભિત થઈ જાય છે.

જે પવિત્ર પદરૂપ ધ્યેયના આલંબનથી ધ્યાન થાય છે તેને સિદ્ધાંતનો પાર પામેલાઓ પદસ્થધ્યાન કહે છે. એટલે જે ધ્યાનમાં અમુક મંત્રાક્ષર કે મંત્રપદના જ્ઞપ્ત્યુક ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે જ પદસ્થ ધ્યાન જુદા જુદા મંત્રપદના જ્ઞપ્ત્યુક જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે તે આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારથી યોગશાસ્ત્રના આઠમાં પ્રકાશમાં પદસ્થ ધ્યાનનું વિવરણ કરતાં દર્શાવ્યું છે.

આ પદસ્થ ધ્યાનનું વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રીએ વિવિધ મંત્રોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે પરથી જ્ઞેન મંત્રવાદનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. એ મંત્રવાદનો પ્રવાહ અત્યંત પુરાતન છે. તે તથા તેનું મૂળ જ્ઞેન આગમનાં પ્રાચીન પૂર્વ નામના ભાગમાંના વિદ્યાપ્રવાદમાં છે, તે યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોકો પરથી સિદ્ધ થાય છે:—

જ્ઞાનવદ્ધિઃ સમામ્નાતં ષઙ્ગસ્વામ્યાદિભિઃ સ્ફુટમ્ ।

વિદ્યાવાદાસમુદ્ધૃત્ય વીજમૂતં શિવશ્રિયઃ ॥ પ્ર. ૮ શ્લો. ૭૪

કર્મદાવહુતાશ્ચ પ્રશાન્તિનવવારિદમ્ ।

ગુરુપદેશાદ્વિજ્ઞાય સિદ્ધચક્રં વિચિન્તયેત્ ॥ પ્ર. ૮ શ્લો. ૭૫

इति गणधरधुर्याविष्कृतान्युधृतानि प्रवचनजलराशेस्तत्त्वरत्नान्यमूनि ।

हृदयमुकुरमन्ये धीमतामुल्लसन्तु प्रचितभवशतोत्थक्लेशनिर्नाशहेतोः ॥ પ્ર. ૮ શ્લો. ૮૧

“વજ્રસ્વામિ વગેરે જ્ઞાનીઓએ વિદ્યાપ્રવાદમાંથી ઉદ્ધરી મોક્ષ લક્ષ્મીના ઓળખ, કર્મદાવાસિને શાન્ત કરવામાં નવા મેઘ જેવું સિદ્ધચક્ર, સારી રીતે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યું છે તે ગુરુના ઉપદેશથી જાણી ચિંતવવું.” શ્લોક ૭૪-૭૫.

યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ .. ૮૭

“એમ ગણુધરમુખ્યે પ્રકટ કરેલા સિદ્ધાન્ત સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધરેલાં આ તત્ત્વરત્નો શુદ્ધિમાનોના હૃદયરૂપ દર્શણમાં સેંકડો ભવોનાં સંચિત કલેશ-પાપના નાશ માટે ઉલ્લાસ પામો—” શ્લોક ૮૧.

પદસ્થ ધ્યાનનું વર્ણન કરતાં મંત્રાધિરાજ-અહીં, પંચ પરમેષ્ટિમંત્ર, પ્રણવ-ઠંકાર, માયાબીજ હ્રીંકાર, સૂરિમંત્ર પ્રથમપીઠમય વલયયુક્ત અપ્રતિચક્રા વિદ્યા, પાપનાશિની સારસ્વત વિદ્યા, સિદ્ધચક્ર વગેરે ધ્યાનયોગ્ય કમલની રચના સાથે આચાર્યશ્રીએ ખતાવ્યા છે—એટલે મંત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક જાપ વર્ણવ્યો છે.

પદસ્થ ધ્યાન ચર્ચતા યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં કેટલાક મંત્રો તથા શ્લોકો આચાર્યશ્રીએ શ્રીભદ્રગુપ્તાચાર્ય વિરચિત “અનુભવસિદ્ધ મંત્ર દ્વાત્રિશિકા” નામનો ગ્રંથ જે “શ્રીભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ” નામક મુદ્રિત ગ્રંથના ૩૦ માં પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રકટ થયો છે તે ઉપરથી શબ્દશઃ કે છાયારૂપે લીધા છે, તે કંઈક અંશે કૂટનોટમાં * નિર્દિષ્ટ શ્લોકોની સરખામણી પરથી માલમ પડશે. વિશેષ ચર્ચા લેખકની ઉક્ત ‘શ્રીભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ’ની પ્રસ્તાવનામાં છે.

રૂપસ્થ ધ્યેયને આશ્રયીને કરવામાં આવે તે રૂપસ્થ ધ્યાન. સમવસરણમાં રહેલા સર્વ અતિશયોથી યુક્ત, કેવળજ્ઞાનથી દીપતા, ચતુર્મુખ, અરિહંત ભગવાનના રૂપનું આલંબન કરી જે ધ્યાન કરવામાં આવે તેને રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે. આ રૂપસ્થ ધ્યાનના અભ્યાસથી તેમાં તન્મય થયેલો યોગી વીતરાગ થઈ મુક્ત થાય છે; અર્થાત વીતરાગના ધ્યાનથી ધ્યાના પણુ ધ્યેયરૂપ વીતરાગ થાય છે અને પરિણામે મુક્તિ વરે છે.

ધેરરૂક સંહિતાના નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવેલું ધ્યાન તે ‘રૂપસ્થ’ જ છે, જે કે ત્યાં તેને ‘સ્થૂલ ધ્યાન’ કહ્યું છે:—

“યસ્ય દેવસ્ય ચદ્રૂપં યથાભૂષણ-વાહનમ્ ।

તદ્રૂપં ધ્યાયતે નિત્યં સ્થૂલધ્યાનમિદં વિદુઃ ॥” ૩૦ ૬ શ્લો ૮

‘ધેરરૂકસંહિતા’માં ધ્યાનના સ્થૂલ, જ્યોતિ, તથા સૂક્ષ્મ એમ ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. કુલાર્ણવમાં ધ્યાનના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બે જ ભેદ પાડ્યા છે, છતાં ત્યાં પણ પરમેશ્વરનું તેજોમય ધ્યાન કરવાનો ઉલ્લેખ છે (જુઓ કુલાર્ણવ, ઉલ્લાસ ૯મો). શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ નીચેના શ્લોકમાં સ્થૂલ ધ્યાનમાંથી સૂક્ષ્મધ્યાન કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સૂક્ષ્મ ધ્યાન તે જ રૂપાતીત ધ્યાન છે, જે હવે પછી વર્ણવવામાં આવશે.

“અલક્ષ્યં લક્ષ્યસંબંધાત્ સ્થૂલાત્સૂક્ષ્મં વિચિન્તયેત્ ।

સાલમ્બાચ્ચ નિરાલંબં તત્ત્વવિત્તત્ત્વમંજસા ॥” પ્ર૦ ૧૦ શ્લો ૫

“લક્ષ્યના ગ્રંથંધથી અલક્ષ્યનું, સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મનું, સાલંબન પરથી નિરાલંબન તત્ત્વનું તત્ત્વ જાણનાર ધ્યાન કરે.”

નિરાકારનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન, અમૂર્ત-નિરાકાર, ચિદાનંદરૂપ, નિરંજન સિદ્ધ

* અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાત્રિશિકા પ્રથમ અધિકાર યોગશાસ્ત્ર અષ્ટમ પ્રકાશ

શ્લો. ૬ શબ્દશઃ = શ્લો. ૩૧

શ્લો. ૮ તથા ૧૫ છાયા તથા શબ્દશઃ = શ્લો. ૭૪-૭૫ (ઉપર આપ્યા છે.)

શ્લો. ૯ થી ૧૪ શબ્દશઃ = શ્લો. ૬૦ થી ૬૫

પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે. આવાં ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલા મુનિનું મન સમગ્ર જગતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને છેવટે ધ્યાતા અને ધ્યાનના અભાવે ધ્યેયની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે.

આમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર વર્ણવી, જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મધ્યાન તથા શુક્લ ધ્યાન એમ ધ્યાનના બે ભેદો પાડી, ધર્મધ્યાનના આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય તથા સંસ્થાનવિચય એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવી શુક્લધ્યાનના પણ ચાર પ્રકારો વર્ણવે છે, કારણકે મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્ કારણ તો શુક્લધ્યાન જ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત વર્ણવ્યા છે તે તેમની પૂર્વના કોઈ પણ જૈનગ્રંથમાં વર્ણવેલા છે કે નહિ. નિઃશંકપણે તેમની પૂર્વનો કહી શકાય એવા કોઈપણ જૈનગ્રંથમાં તેવો ઉલ્લેખ લેખકને ઉપલબ્ધ થયો નથી.

જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથમાં તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પહેલાં રચાયે હોય એવું નિશ્ચયાત્મક પ્રમાણ નથી મળતું. એટલું જ નહિ પણ તે ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પછીનો છે એમ લેખકનો મત છે, જે 'શ્રી ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ'ની તૈયાર થતી પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તૃત ચર્ચાપૂર્વક દર્શાવ્યો છે.

શ્રીજિનદત્તસૂરિકૃત 'વિવેક વિલાસ'માં ધ્યાનના આ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. પણ એ વાગડગચ્છના શ્રીજિનદત્તસૂરિ યોગશાસ્ત્રકાર શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પછી આશરે ૩૬ વર્ષ બાદ થયા છે. વસ્તુપાલ મંત્રીના શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલ સંઘમાંના આચાર્યોમાં તેમનું પણ નામ માલમ પડે છે તેથી સંવત્ ૧૨૭૭માં પણ તેમનું અસ્તિત્વ હતું એમ સાબિત થાય છે. તેમણે યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ધ્યાનના નવીન ચાર પ્રકાર અનુસાર જ ઉક્ત વર્ણન કર્યું હોય એમ લાગે છે. તે વર્ણન સંક્ષિપ્ત હોવાથી અત્રે આપીએ છીએ:—

વિવેકવિલાસ ઉલ્લાસ ૧૧—

“રૂપસ્થં ચ પદસ્થં ચ પિણ્ડસ્થં રૂપવર્જિતમ્ । ધ્યાનં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં સંસારાર્ણવતારકમ્ ॥” ૩૬

“ રૂપસ્થ, પદસ્થ, પિણ્ડસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર પ્રકારનું ધ્યાન સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનારું છે. ”

“પश्यति प्रथमं रूपं स्तौति ध्येयं ततः तन्मयः पदैः स्यात्ततः पिण्डे रूपातीतः क्रमाद्भवेत् ॥” ૩૭

“ ધ્યાતા પ્રથમ ધ્યેયનું રૂપ જુએ, પછી પદોવડે ધ્યેયની સ્તુતિ કરે, પછી સ્વશરીરમાં તન્મય (ધ્યેયરૂપ) થાય અને પછી ક્રમે રૂપાતીત થાય. ”

“ यथावस्थितमालम्ब्य रूपं त्रिजगदीशितुः । क्रियते यन्मुदा ध्यानं तद्रूपस्थं निगद्यते ॥” ૩૮

“ ત્રિલોકના નાથનું જેવું છે તેવાંજ રૂપનું આલંબન લઇ પ્રમોદપૂર્વક ધ્યાન કરવું તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય. ”

“विद्यायां यदि वा मन्त्रे गुह्यदेवस्तुतावपि । पदस्थं कथ्यते ध्यानं पवित्रान्यस्तुतावपि ॥” ૩૯

“ વિદ્યા કે મંત્રનું, ગુહ્યદેવની સ્તુતિનું, તથા અન્ય પવિત્ર સ્તુતિનું ધ્યાન તે પદસ્થ ધ્યાન કહેવાય. ”

“ यत्किंचन शरीरस्थं ध्यायते देवतादिकम् । तन्मयीभावशुद्धं तत् पिण्डस्थं ध्यानमुच्यते ॥” ૪૦

“ શરીરમાં કોઈપણ દેવતાદિકનું તન્મયતાથી શુદ્ધ જે ધ્યાન તે પિણ્ડસ્થ ધ્યાન કહેવાય. ”

યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ .. ૯૯

“ નિર્લેપસ્ય નિરુપસ્ય સિદ્ધસ્ય પરમાત્મનઃ ।

ચિદાનન્દમયસ્ય સ્વાધ્યાનં હૃદયવિવર્જિતમ્ ॥ ” ૫૪ *

“ નિર્લેપ, નિરાકાર, ચિદાનન્દમય સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપાતીત કહેવાય. ”
લગભગ આવીજ ધ્યાન-વિજ્ઞાનની પરિભાષા એ જૈનેતર અથોમાં લેખકના જોવામાં આવી છે. તેમાંનો એક અન્ય શિવસંહિતા છે;^૧ અને ખીજો કાશ્મીરક ત્રિકમતનું માલિની વિજયોત્તરતંત્ર છે.^૨ અને અન્યોના સંબંધ ધરાવતા ઉતારા કૂટનોટમાં આપ્યા છે.

‘માલિની વિજયોત્તર તંત્ર’ જૂનું છે પણ તે ચોક્કસ ક્યારે રચાયું તેનો નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી; પણ એમ માનવાને પ્રબળ કારણ મળે છે કે ધ્યાનના આવા પ્રકાર પાડી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલું વર્ણન, આચાર્યશ્રીનું ચંત્રમંત્ર પ્રત્યેનું વલણ જોતાં, ધણું કરીને તાંત્રિક અન્યોને આભારી છે. ત્યારે તેમની પૂર્વેના કોઈ પણ જૈન આચાર્યે ધ્યાનના વિષયમાં

* સરખાવો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની યોગશાસ્ત્રમાંની રૂપાતીતની વ્યાખ્યા:—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્દરૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરજનસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાનં સ્વાદૂપવર્જિતમ્ ॥ પ્ર૦ ૧૦ શ્લોક૦ ૧

તથા

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યની જ્ઞાનાર્ણવમાંની રૂપાતીતની વ્યાખ્યા:—

ચિદાનન્દમયં શુદ્ધમમૂર્તં પરમાક્ષરમ્ ।

સ્મરેચત્રાત્મનાત્માનં તદૂપાતીતમિધ્યતે ॥ પ્ર૦ ૪૦ શ્લોક ૧૬

ઉપરના શ્લોકોમાંનાં નીચેનાં પદો ખાસ સરખાવો:—

વિવેકવિલાસ યોગશાસ્ત્ર જ્ઞાનાર્ણવ

પરમાત્મનઃ } = પરમાત્મનઃ } = પરમાક્ષરમ્
સિદ્ધસ્ય } = સિદ્ધસ્ય }

નિર્લેપસ્ય = નિરજનસ્ય = શુદ્ધમ્

ધ્યાનમ્ = ધ્યાનમ્ = સ્મરેચત્રાત્મનાત્માનમ્

ઉપર નિર્દિષ્ટ “અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાત્રિશિકા” માંના શ્લોકોની યોગશાસ્ત્રમાંના શ્લોક સાથેની સરખામણી પરથી તેમજ આ સરખામણી પરથી સુજ્ઞ વાંચકને ખ્યાલ આવશે કે યોગશાસ્ત્રકાર સામે “અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાત્રિશિકા” હતી અને વિવેકવિલાસકાર તથા જ્ઞાનાર્ણવકાર સામે યોગશાસ્ત્ર હતું. એકે છાયા લીધી છે પણ તે ઠાંકવા પ્રયાસ કર્યો નથી ત્યારે જ્ઞાનાર્ણવકારે છાયા લીધી છે પણ તે ઠાંકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. શિવસંહિતા, પ. ૫ શ્લોક ૧૩:—

પિષ્ઠસ્થં રૂપસંસ્થં (પદસંસ્થં ?) ચ હૃદયસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

બ્રહ્મૈતન્મતાવસ્થા હૃદયં ચ પ્રશામ્યતિ ॥

‘રૂપસંસ્થં’ને અહલે શુદ્ધ પાઠમાં ખીજે જ શબ્દ હોવો જોઈએ કારણ કે તુરત પછી ‘રૂપસ્થં’ આવે છે; જનવાજોગ છે કે તે ‘પદસ્થં’ હોય.

૨ માલિનીવિજયોત્તરતંત્ર, વિશોધિકાર, પૃ. ૧૩૭---

અથ પિષ્ઠાદિભેદેન શાક્તં વિજ્ઞાનમુચ્યતે ।

યોગિનાં યોગસિદ્ધર્થ સંક્ષેપાત્ર તુ વિસ્તરાત ॥૧૧॥

મન્ત્રાદિને, પદ્મથ ધ્યાન તરીકે ધ્યાનનો એક મુખ્ય વિભાગ પાડી, એટલું મહત્વ આપ્યું હોય એમ માલમ પડતું નથી, ત્યારે આપણને એવું અનુમાન દોરવાને પ્રબળ કારણ મળે છે કે આચાર્યશ્રી ઉપર મન્ત્રાદિના પ્રભાવની ઊંડી અસર થયેલી અને તેમણે મન્ત્રયોગને તેથીજ અપનાવ્યો. એ નોંધવા જેવું છે કે શિવમંદિતામાં યોગના મન્ત્રયોગ, હડયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવી મંત્રને આવું જ મહત્વ આપ્યું છે.* ગોરક્ષ પદ્ધતિ આદિ બીજા પાણ યોગગ્રન્થોમાં પ્રણવ-ઝંકારના જાપ પર બાર મૂકાયો છે. આચાર્યશ્રીએ આ બધાનો સંગ્રહ કરી જૈનોના પ્રાચીન મન્ત્રવાદ સાથે સુંદર સમન્વય કર્યો છે. આ સમન્વય જો જૈન શાસ્ત્રોને મન્ત્રયોગ અસંમત હોત તો શક્ય ન જ થાત. વસ્તુતઃ જૈન શાસ્ત્રોમાં મૂળથી જ કંઈકે મર્યાદાપૂર્વક મન્ત્રવાદ સ્વીકૃત છે તે લેખકની શ્રી ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પની થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ઈંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં બતાવ્યું છે.

આચાર્યશ્રી છેલ્લું યોગાંગ સમાધિ તથા મોક્ષ વર્ણવી છેવટે પોતાના જ અનુભવથી મેળવેલું યોગજ્ઞાન વર્ણવે છે. તેમાં મનની—વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, વિલ્લષ્ટ તથા સુલીન એવી ચાર અવસ્થાઓ વર્ણવી ઉન્મનીભાવ તથા લયયોગ પર યોગસિદ્ધિ માટે બાર મૂકે છે.

પિણ્ડે શરીરમિત્યુક્ત તદ્વચ્છક્તિ-શિવાત્મનોઃ ।

બ્રહ્માનન્દો બલં તેજો વીર્યમોજશ્ચ કીર્ત્યતે ॥૨॥

× × ×

તેનાવિર્ભાવ્યમાનં તત્પૂર્વાવસ્થાં પરિત્યજત્ ।

યાઃ સંવિત્તીરવાપ્નોતિ તા બલસ્તાત્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪॥

તદેવ પદ્મમિચ્છન્તી સર્વાર્થાવગતિર્યતઃ ।

તદ્માત્સંજાયતે નિત્યં નિત્યમેવ શિવાત્મનોઃ ॥૫॥

તદેવરૂપમિત્યુક્તમાત્મનશ્ચ વિનશ્વરમ્ ।

રૂપાતીતં તદેવાહુર્યંતોડક્ષાવિષયં પરમ્ ॥૬॥

હવે પિણ્ડ આદિ બેદથી શાક્તવિજ્ઞાન, યોગીની યોગસિદ્ધિ અર્થે, વિસ્તારથી નહિ પણ, સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે. ૧.

પિણ્ડ એટલે શરીર, તેની જેમ શિવશક્તિનો બ્રહ્માનન્દ, બલ, તેજ, વીર્ય તથા ઓજ્ઞ કહેવાય છે. ૨.

× × ×

તેની પૂર્વાવસ્થા ઊડતાં તેનાથી આવિર્ભાવ પામતાં જે જે સંવેદનો મેળવે છે તેનીયે વર્ણવ્યાં છે. ૪

“ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન જેથી તે જ પદ ઈચ્છે છે, તેથી શિવાત્માનું નિત્ય-સ્થાયિત્વ નિત્ય ઉદ્ભવે છે.” ૫.

“ આત્માનું તેજ નશ્વર રૂપ છે અને તે જ રૂપાતીત છે, કારણ કે પરમ (તત્વ) ઇન્દ્રિયથી અગોચર છે.” ૬.

* મન્ત્રયોગો હૃદયૈવ લયયોગસ્તુતીયકઃ ।

ચતુર્થો રાજયોગઃ સ્યાત્સ દ્વિધાભાવવર્જિતઃ ॥ શિવસંહેતા, પટલ ૫ શ્લોક ૧૪

રવિ--રસાયણું

શ્રીમંતલાલ બાવીસી

હવાફેર નિમિત્તે અમે થોડા દિવસ ચાલેલા આંધ્ર પ્રદેશના એક માસ્તરસાહેબ સાથે અમારો પરિચય થયેલ. સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર પ્રતિ તેમને અતિ પ્રેમ હતો. આવતા વેંત તેઓની પ્રથમ ચર્ચા સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો વિષેની જ હોય. બાજુ એ જ એમનો યંદો હોય. તેઓ હંમેશાં વક્તા હોય અને અમે શ્રોતા.

તેઓની વાગધારા રાજ થતાં તે ક્યારે અટકશે તે કહી શકાય તેમ નહોતું. યોગ્ય કોઈને ભાગે બોલવાનું આવતું જ નહીં!

માસ્તરસાહેબને સાહિત્ય વિષે કેટલું જ્ઞાન હતું તે તો ખબર નથી. પરંતુ સાહિત્યકારો વિષે, તેઓ અવશ્ય થોડું ઘણું જ્ઞાન ધરાવતા. કદાચ તેમના મત પ્રમાણે તે તેઓની રંગરંગના બાજુકાર હતા એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમના નક્ષત્ર સુદ્ધાં બાજુતા.

સાધારણ જનતામાં મહાપુરુષો, સાક્ષરો, કવિઓના આંતરજીવનને-જીવનરહસ્યને બાજુવાનું કંઈક કૌતૂહલ હોય છે. સ્વભાવતઃ તેઓને તેમના જીવન વિષે કંઈ બાજુવાનું દિવ રહ્યા કરે છે. એટલે માસ્તરસાહેબને શ્રોતાઓની ક્યારેય ખોટ જાણતી નહીં.

એક દિવસ વાતચીત થતાં કવિવર સ્વીદ્રનાથ વિષે વાત નીકળી. માસ્તરસાહેબે કહ્યું, 'હું તો ઘણા દિવસ કવિ સાથે શાંતિનિકેતનમાં રહ્યો છું!'

કવિના જીવન વિષે કંઈક નવું બાજુવાને અમે બધાએ, આતુરતાપૂર્વક, તેમને આગ્રહ કર્યો, તે માસ્તરસાહેબે વાગધારા છોડી:

'ઉત્તરાયન' નામના આરસપહાણના એક રાજપ્રાસાદમાં કવિ રહે છે. તેમના શયનખંડ ઉપર બિલોરી કાચનો એક વિશાળ ધુમટ છે. રાત્રે સ્વચ્છ રેશમી ચાદર બિછાવેલી મખમલની શય્યા ઉપર સુતા સુતા કવિ એ ધુમ્મટમાંથી ચંદ્ર-તારકજડિત આકાશની શોભા નિહાળે છે.

ચંદ્રનાં અજવાળાં આવી તેમના શયનખંડને સૌમ્ય, ઉજ્જવળ અને શીતળ બનાવી જાય છે.

પુષ્પ, ધૂપ, વગેરે સુગંધીથી મધમધતા તે શયનખંડમાં ચંદ્રમાંના પ્રકાશમાં રાત્રે તેઓ અંગીત અને કવિતા રચે છે. અને સવારે વાર્તા, નિબંધ અને નવલકથા લખે છે.

ઉપકાલ થતાં જ સુંદર બાલિકાઓનું એક ટોળું આવી મધુર સ્વરે ગીતાંબલિનું ગીત ગાઈ કવિને નિદ્રામાંથી જગાડે છે.

કવિ બેઠતા સીધાજ સ્નાનગૃહમાં ચાલ્યા જાય છે. સ્નાનગૃહની વિશાળ દીવાલો ચોતરફ અરીસાથી મઢેલી છે.

આરસપહાણની ચોક્કી વચ્ચે ત્રણ જાળરજસ્ત 'બાથ-ટબ' મૂકવામાં આવેલ છે. એકમાં ગરમ પાણી, એકમાં બરફનું ઠંડુ પાણી અને એકમાં સુગંધી ગુલાબજળ ભર્યું રહે છે.

સ્નાન કરી આવ્યા પછી કવિ નાસ્તો કરવા બેસે છે. આ, પાઉરોટ્ટી, કોફી, ઈડાનો રસ, ભીમનાગના સંદેશ, ઓસ્ટ્રેલિયન સફરજન, ઈટાલીના જડદાણુ, બદામનું શરબત, ગાયનું અરધો શેર દૂધ અને તે સાથે થોડા 'પામ' બિસ્કીટ આ તેમનો સવારનો નાસ્તો છે.

આ દરમ્યાન, માલતીકુંજમાં આવી બબરચી ચાંદીથી મઢેલ હોકામાં સુગંધી તમાકુ ભરી જાય છે. જરીભરેલ હોકાની નળી પચાસ હાથ લાંબી છે!

કુંજમાં આવી હોકા ગડગડાવતા કવિ ટપાલથેલી ખોલે છે; આવશ્યક પત્રો લખે છે. અને એ પત્રોની સંખ્યા ?-કાડીબંધ હોય છે. તેમનો ખાનગીમંત્રી પાસે જ હોય છે. ઘણા ખરા પત્રોનો જવાબ તે જ લખે છે, માત્ર કૌટુંબિક અને સ્ત્રીઓના પત્રોના જવાબો કવિ પોતે જ લખે છે. જગત ઉપર એકેય એમો દેશ નથી, ન્યાંથી કવિ ઉપર પત્રો ન આવતા હોય ! તેમના સેક્રેટરીને તો ખૂબ મળ ! દેશદેશની ટિકિટો તેને મફત મળે. તેનું ટિકિટાનું આલ્પમ પણ એક નોવાજેવી ચીજ છે !

કાગળપત્રોનું કામ પતાવ્યા પછી કવિ નિબંધ કે વાર્તા લખવા બેસે છે. ચંદનના લાકડાના સુગંધી મેજ ઉપર, મોરોક્કોના કોમતી પૂડાંથી આંધેલી, જુદા જુદા પ્રકારની ત્રણ ચોપડીઓ પડેલી હોય છે. કવિ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાંથી એકાદ ચોપડી લે છે. ક્યારેક એકસાથે તેઓ ત્રણચાર જાતની રચના પણ કરી નાંખે છે.

અપોરે તેઓ અશોખર આર વાગ્યે ભોજન માટે બેઠે છે. તેમની પુત્રવધૂ પ્રતિમાદેવી પોતે જ કવિનું અપોરનું ભોજન તૈયાર કરે છે. પ્રત્યેક વેળા તેઓ આદશાહી ભોજન લે છે. તે રાત્રે અંત્રેજી દબ્બનું ખાણું લે છે. તે તેમના પોતાના રસોડામાંથી જ તૈયાર થઈને આવે છે.

અપોરે ભોજન લીધા પછી કવિ થોડો થોડો વખત આરામ કરે છે. અને એ સમયે જ કવિ વાચન પણ કરે છે. મોટા મોટા ગ્રંથો તેઓ એકાદ કલાકમાં જ પૂરા કરી નાંખે છે. આપણે પુસ્તક ઉઘાડી એકાદ લાઇન વાંચીએ ત્યાં કવિ આખું પાનું પૂરું કરી નાંખે છે.

તેમની આવી ઝડપથી નવાઈ પામી મેં એક વખત પૂછ્યું, 'ગુરુદેવ ! આનું દળદાર પુસ્તક તમે આટલા જ વખતમાં કેવી રીતે વાંચી લીધું ? માત્ર એકવાર આંખ ફેરવી ગયા હો તેમ જ લાગે છે !' કવિએ હસતાં હસતાં જવાબ દીધો, 'ના, હું તો પૂરેપૂરું વાંચી ગયો છું. પરીક્ષા કરવી હોય તો કરી જુઓ.'

મને તો કુતૂહલ થયું. ચોપડી હાથમાં લઈ તેના અસોસતાણુંમે પાને શું છે, તે મેં કવિને પૂછ્યું. તમને સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, કદાચ માનવામાં એ નહીં આવે પણ કવિ તે પાનાનો પહેલેથી છેલ્લો અક્ષર ગડગડાટ ખોલી ગયા ! તેઓની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત છે ! ક્યારેક ક્યારેક અપોરે તેઓ ચિત્રો પણ દોરે છે ! અપોર પછી તેઓ તેમના સ્નેહીજનો સાથે ચાપાણી પીએ છે. સાથે થોડાં પાકાં મીઠાં ફળો અને કાફી પણ લ્યે છે.

આ સાથે તેઓ ઓવેલટીન, કોકો, કે સેનેરોજનનું પણ સેવન કરે છે. ચાલકું-ઓ ફેરી તો તેઓ માટે બારે મહિના ખાસ પેક થઈને આવે છે.

સાંજે તેઓ કલાલવનમાં આવી નૃત્યગીતોનો પ્રોગ્રામ શરૂ કરે છે. પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને તેઓ પોતે જ નૃત્યગીત શીખવે છે. રાત્રે સાડાચાક વાગ્યે ભોજનનો સમય થતાં, તે માટે ચાલ્યા જાય છે. કવિનું એકેએક કામ ધડિયાળના કાંટા પેઠે ચાલે છે. તેમાં જરાયે ફેરફાર થતો નથી.

ભોજન સાથે તેઓ હંમેશાં શેરી કે સેમ્પેઈન લ્યે છે; અને ખ્રિસ્તીઓની પેઠે, ભોજન પહેલાં તેઓ મેજ ઉપર બેસી પ્રાર્થના પણ કરે છે. સુવા જતાં પહેલાં થોડીવાર તેઓ કાંઈક ગાય છે !

અમે માસ્તરસાહેબનું આ સંભાષણ નવાઈ સાથે સાંભળ્યું. વચમાં વચમાં મારી પત્ની એક-બે વખત વિરોધ કરવા તૈયાર થયેલ પરંતુ તેમ કરતી મેં તેને વારી.

અવન્તીનાથ—લેખક : શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ. પ્રકાશક : ઇન્દ્રવદન યજ્ઞવંતરાય ઠાકોર; ' પ્રજ્ઞાંધુ ' પ્રેસ, રેવડી યજ્ઞર; અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨.

“ પ્રજ્ઞાંધુ ’ના ગ્રાહકોને ૧૯૩૯ની ભેટ ’ તરીકે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. એના નામાંકિત લેખક શ્રી. સુનીલાલ શાહ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તો વર્ષોથી લખે છે પણ છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી તેમની તે નવલોમાં સંસ્કારિતા, સુરેખ પાત્રવિધાન અને વસ્તુ ગૂંથણીની કલામયતાનો જે સુમેળ જળવાઈ રહે છે તે લેખકને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વાર્તાકારોમાં સહેજે ઉચ્ચસ્થાન અપાવે એવો છે.

‘ કર્મચોગી રાજેશ્વર ’ અને ‘ રાજહત્યા ’ એ બંને નવલકથાઓએ એમને ગુજરાતના વિજ્ઞી વાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવ્યા. ‘ અવન્તીનાથ ’ એમને પ્રથમ પંક્તિના ત્રણચારની હરોળમાં લાવી મૂકે છે.

અવન્તીપતિ ભોજ : સરસ્વતીનો અને સરસ્વતીસેવકોનો તે પ્રિયતમ બને છે, પણ એનાજ પરિણામમાં તે રાજકારણમાં પૂરું લક્ષ્ય નથી આપી શકતો; તેને કાર્તિલાલસાનેા ચેપ વળગે છે. એ લાલસામાં તે મહાકવિ-પંડિત ધનપાળને ગંભીર અન્યાય કરી એસે છે, પણ એ અન્યાયનો પશ્ચાતાપ તેની લાલસાને જ ડંખે છે. તેને ભાટ-કવિઓ પ્રત્યે ઢૂણા ઉપજે છે. તે અરસામાં તે વિજ્ઞયા નામની એક રસોયણપુત્રીના ચમત્કારિક બુદ્ધિવૈભવથી અંતન્ય છે; અને નીલપટેશ્વર નામના એક ભૌતિકવાદી ચોગીના તર્કવાદમાં અટવાઈ તે જડવાદના પંથે પળે છે. પણ પછી ધનપાળ અને તેના શિષ્ય કાલિદાસનાં સુવચનોથી તેની બુદ્ધિ ખૂલે છે. તે પુનઃ સંસ્કારવાદ-નિર્મળ વિકાસવાદ અપનાવે છે. દરમિયાનમાં ધનપાળપુત્રી તિલકા અને રાજપુત્રી અર્ધ-ધતિના કાલિદાસ સાથેના પ્રેમપ્રસંગો, તિલકાએ અરુન્ધતીની તરફેણમાં આપેલું પોતાના સ્નેહનું યજ્ઞદાન; ભોજ અને વિજ્ઞયાનું લગ્ન; પ્રાસંગિક અને માર્મિક કથાનકો; રાજકીય પ્રપંચો; ગુજરાતની જીત; તૈલંગ, ચેદી અને ગુજરાતનો માળવા પરનો દ્વેષ અને અંતમાં એ ત્રણેએ એકત્ર થઈ ભોજના મૃત્યુપ્રસંગે માળવાની જડસંપત્તિ પર મેળવેલો વિજ્ઞય; ડામર મહેતાની ચાતુરી-વગેરે વિષયો અને વસ્તુની પાછળ આખીયે કથા જુદાં જુદાં રમણીય દરશ્યો વેરતી ગૂંથાય છે.

આ નવલકથામાં-વિજ્ઞયાનું બેફામ છતાં મર્યાદિત, તેજસ્વી છતાં મૃદુ, રંગીલું-સૂરીલું માધુર્યઝરતું સ્ત્રીત્વ; ધનપાળનું કરુણ છતાં લબ્ય જીવન; તિલકાનું વિશદ-દિવ્ય-સહિષ્ણુતા-

ત્યારપછી કવિ પાસે જઈ મેં તેમને જણાવ્યું કે, ‘ તમારા વિષે તમારા પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવેલાઓ આવી વાતો ફેલાવે તેનો પ્રતિકાર કરી રીતે કરવો ? ’

તેઓ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે હસીને બોલ્યા ‘ તેમાં ખરાય પણ શું છે ? આવી સાહેબી કેટલાકના ભાગ્યમાં હોય છે ? મારા વિષેની આથીયે કેટલીક વિચિત્ર વાતો મેં પણ સાંભળી છે.-તમે એ બંધીનો સંગ્રહ કરી શકો તો એક સુંદર પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય. અને તે પુસ્તકનું નામ આપવું— ‘ રવિ રસાયણ. ’

[શ્રીમતી શાધારાણીદેવી તથા શ્રી. નરેન્દ્રદેવના બંગાળી લેખ હપરથી]

ભર્યું વ્યક્તિત્વ; અલુપ્ત છતાં વીર કુલચંદ; ડાહ્યા ડામર મહેતા; પ્રચંડ પ્રભાવશાળી ભોમ વગેરે પાત્રો અને પાત્રવિકાસ; 'ધનપાળ પાસે ભોજની યાચના' જેવા અનેક પ્રસંગો; અને 'સારસ્વતસદન' જેવાં સંસ્કૃતિભવનોની યવનોએ કરેલી દુર્દશા જેવાં નિવેદનો જેમ સુધૃતિત આકર્ષક, અને ચિંતન, અવલોકન ને વિશદ કલાદૃષ્ટિનું પરિણામ છે તેમ તેમાં-જે કે ન જેવી છતાં-કેટલીક સર્વસ્વાભાવિક ઉણુપો પણ રહી જવા પામી છે.

ગાંગલિ અને કુલચંદનું લગ્ન ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ નથી એમ એ સુરુચિભર્યું પણ નથી લાગતું. ભોજનો સેનાપતિ ગાંગાના સૈનિકાની સેનાપતિના વચન પાછળ સર્વસ્વ ત્યાગની ભાવનામાં દોષ જુએ છે એ જ લશ્કરી દૃષ્ટિએ મોટો દોષ છે. નવલકથાના મુખ્ય પાત્ર ભોજનું વ્યક્તિત્વ જોઈ એ એવું વિકસતું નથી. ગુજરાત, ઉત્તરહિંદ અને તૈલંગનો વિજેતા, સિંધમાંથી યવનોને મારી હડાવનાર વીર; રજસ અને સરવ તરવોનો સુયોગ સાધતી અપ્રતિમ સરસ્વતીપ્રતિમાઓ અને અનેક ભવ્ય સ્થાપત્યમંદિરોનો પ્રેરક; મહાકવિ માધનો મિત્ર; 'સરસ્વતીકંઠાભરણુ'નો સર્જક અને વિક્રમાવતારનું પિરુદ પામતો મહાન ભોજ 'અવન્તીનાથ'ના ભોજથી કંઈકે છેટે રહી જાય છે.

ભોજના સમયમાં જે સ્થાન પંડિત ધનપાળનું કે ત્રીજા કાલિદાસનું છે એ કરતાં પણ વિશેષ રોમાંચક સ્થાન તો મહાકવિ માધનું છે. એ અને એવા બીજા પણ રસનિર્ઝર વિષયો આ નવલકથાને વધારે સમૃદ્ધ બનાવી શકત.

છતાં એકંદરે તો આ નવલકથા ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં આવકારપાત્ર ઉમેરો કરે છે. અને ઇતિહાસ, કલાવિધાન, નીતિ, સંસ્કારિતા અને સુવાચ્યતા એ પાંચેનો સુયોગ જેમાં જળવાઈ રહેતો હોય એવી વાર્તાઓ ગુજરાતમાં જ્યારે ભાગ્યે જ લખાય છે ત્યારે તો આની અનેકવિધ ઉપયોગિતા વિષે પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. ચ.

'સાન્ધ્યગીત'નો કાવ્યપ્રવાહ-(ગયા અંકના પૃ. ૪૭થી ચાલુ)

'ચાલી જતી સંધ્યાને' માં પણ બીજાં-દુને જખમી સાથે સરખાવતાં કવિની મૌલિક કદપનાનું દર્શન થાય છે. અહીં કવિને મન સંધ્યા એટલે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ હોય એમ લાગે છે; અને કવિ સંધ્યાને વિનવે છે કે--

ભલે ના જો પાછું, તુજ પથતણી રંગભરતી
નિહાળી લેવા કે વધુ ખિલવવા આ રસધરા-
ભલે ના જો પાછું વધુ વિરમવા આ સ્થળ જરા-
છતાં મેં જે ઝીલી ધુતિ તુજ નરી અંગઝરતી
અને ગાયાં ગીતો તુજ કિરણાં ભાતવરણાં
ન શું તે યે તારે હર જગવશે સ્નેહસ્મરણાં ?

હવે મંત્રહમાંથી પ્રભુલક્ષિતનાં કાવ્યો તપાસીએ. અહીં કુલ ૧૦ કાવ્યો આ વિભાગમાં આવે છે. કવિનો લક્ષિતભાવ કૃત્રિમ કે બજારૂ લક્ષિતભાવ-માત્ર શબ્દોની મોહનીથી ભરેલો નથી. એમાં તો પ્રભુને કાવ્યપુષ્પોથી પૂજતો, રામજીનું રુદન પારખતો, પ્રભુને નિમંત્રતો, અખંડ મંદિરનો ઉપાસક, પ્રભુના મિલન માટે દેડ બનવા તૈયાર થનાર, પ્રભુને પોતાના અંતરનું બીન બનાવનાર, જગતના નાવિકમાં શ્રદ્ધા રાખનાર-એવો ભક્ત આત્મા ભવસાગરના ખલાસીનો મહેમાન બનવા તલસી રહ્યો છે, અને પોકારી બેઠો છે--

સદે સહુ ફાટયા—સુકાન વટયું-જહાજ ફૂટ્યું-જીવન ખૂટ્યું:

કરી દે તુજ મહેમાન રે! ઝા મારા કમાન!—

એ ભવાટવીમાં ભટકતો પચિક તો પ્રભુના સાદની જ રાહ ભુએ છે—

સાદ કરીને મોટાબહેલો એ જ દિશામાં પ્રોહ દિદાર;

અન્તરદીપની એકલ જ્યોતે હો વ્હાલા! આતું નિરધાર!

આપણી અર્વાચીન કવિતામાંથી હળવા વિષયોને લગતાં કાવ્યોને જ એક ભૂદો સંગ્રહ બહાર પાડવામાં આવે તો ચૂંટણીનું ધોરણ બહુજ કડક રાખવું પરે એટલી સંખ્યા તેની છે; છતાં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કયાશ અને કાવ્યત્વની ઉણપ ખાસ તરી આવે છે. ‘સાંધ્યગીત’માં ‘રેસ્ટોરાંમાં કવિતા’ ‘કવિનું ઘર’ અને ‘કાઠી નાખેલા જોડાને’ એ ત્રણે કાવ્યો પ્રથમ પંક્તિમાં ખેસે એવાં છે. રેસ્ટોરાંમાં પોતાના ગુરુજીની સાથે કવિ ચા, બિરખાટ વગેરે લે છે અને પછી બહાર નીકળતાં ગુરુજી તેના પૈસા ચૂકવે છે તે વખતે કવિનું ચિત્તન એકાએક સુભગ વાણીમાં વહી રહે છે:

“વિશ્વની હોટલે આવી, ખાતાં પીતાં વિલાસતાં
પડશે દામ તો દેવાં હૈયાનાં દેહનાં ધણાં,
ને આત્મા આપણી જેમ જશે ચાલી પછી પથે.”

‘કવિનું ઘર’ એ કાવ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારનો હાસ્યરસ પીરસવામાં આવ્યો છે. અત્યંત ગરીબ હાલતમાં કુટુંબનાં ૯ માણસોનો ખોળે વહન કરતા કવિ એક પુરાણા-જીર્ણ થયેલા ભાકુતી મકાનમાં રાત્રે ઉદરડાનો ત્રાસ કેવો સહન કરે છે તેનું રમુજભર્યું ચિત્ર અહીં કોલકની લાક્ષણિક ઢબે મર્મ રળુ કરવાની શક્તિનો પરિચય કરાવે છે. કવિપત્ની ન્યારે ઉદરના ત્રાસથી કંટાળી એવું મકાન ભાડે રાખવા બદલ કવિને ઠપકો આપે છે ત્યારે કવિ કહે છે—

“ચાલ સખી! તેમાં શું બગડ્યું? બદલીશું ઘર કાલે—

માનવને ત્યાં નહિ તો ઉદર કોને ત્યાં જઈ ચ્હાલે?”

વળી ‘કાઠી નાખેલા જોડાને’ એ કાવ્ય તો આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કલગી સમાન છે. જોડાને અનિચ્છાએ વિદાય આપતાં કવિ કહે છે કે, “તમારી સાથે આજથી લેણાદેણી પૂરી થવાથી એમ ન માની લેતા કે હું હવે ફરી જોડા જ નહિ પહેરું” કારણ કે,

‘સૂર્ય’ જતાં નથી જોમે અન્ધારૂં પૂર્ણ જન્મવું
અંદ્ર ને તારલાનાં ત્યાં છૂટે છે ઝરણાં નવાં
શાંત ને મધુરી જ્યોત પૃથ્વી પે વરસાવતાં.

છતાં આગળ જતાં કવિ કહે છે—

ગમે તેવું હશે તોયે તમે તો મુજ અંગના
હજીયે જણ્યુ આ મારી હૈયાની ધબકે સ્મરી
તમેને કાચથી આપું વદાય, એ ધણું ધણું!
ફાટલા, વટલા મારા જોડા! છૂટા ભલે પડો!
ફાટલા વટલા છૂટા અમેય જગથી થશું!

અલખત અહીં ‘અંગના’ અને ‘સ્મરી’ એ ખે શબ્દોનો યોગ્ય અર્થ સાધવા જતાં કિલ્લષ્ટરચના એ પંક્તિમાં જણાય છે.

પીડિતો પ્રત્યે હમદર્દી બતાવતાં કાવ્યો પણ આ સંગ્રહમાં છે. ‘ઢેડનું ગીત’ ‘જન્માષ્ટમી’ ‘નીડ’ એ કાવ્યો એ પ્રકારનાં છે. અહીં કૃવચિત્ કવિ દીનજનો પ્રત્યે વાત્સલ્ય બતાવવા જતાં

૬૬ .. સુધાસ : જોડ ૧૯૯૫

વધારે ઉર્મિલ બની જતા હોય એવું સ્પષ્ટ લાગે છે. 'દેડનું ગીત' તેની સાક્ષી પૂરશે. એ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ જેટલી ભવ્ય છે તેટલી જ ઉર્મિલ પણ લાગે છે.—

‘કપડાં ફાટયે ચીંગડાં મૂકીએ, ઢાંકિયે કુબળાં ડિલ;
ડિલનાં ચામડાં ભય તૂટી તો મોત કરે છે ઢીલ!
અમોને માનવભવનાં પાપ
કહાંતક વેઠાવો માઆપ ?

અહીં જેટલી પંક્તિમાં ‘કહાંતક’ એ શબ્દપ્રયોગ પણ યથાર્થ નથી. આ ઉપરાંત “તાજમહાલ અને યમુના” ને લગતાં બે કાવ્યો, ‘અજીતનાંગા પરજીત’, ‘સુનો ઝરખો’, ‘હું એકલો’ વગેરે કાવ્યો તેની આંતરિક વસ્તુની નવીનતા કરતાં પણ તે વસ્તુને, કાવ્યદેહે અવતારવામાં રહેલ કૌશલ્યને અંગે દષ્ટિગોચર થતી કવિપ્રતિભાના વિશિષ્ટ ચમકારાથી આપણને આકર્ષે છે. એ કાવ્યોનો ઉપાડ અને અંત મનોહર છે, તેમજ તેની ભાવનાઓ અને તેનું આલેખન પણ ઉદાત્ત છે.

આ સંગ્રહનાં કાવ્યોની ભાષા સરળ, વિશદ અને પ્રાસાદિક છે. એ એનો સૌથી મોટો ગુણ છે તેમજ તેની ગુણુસીમા પણ એ ભાષાનો પ્રચાર વધે એવા સવિકલ્પ પ્રયત્નમાં રહેલ છે. કાવ્યની વાણી (Poetic Diction) અત્યંત સરળ, સુખદ અને સામાન્યજન સમજી શકે એવી હોવી જોઈએ એ આગ્રહ જરૂર પ્રશંસનીય છે પરંતુ ભાવાનુકૂળ ઉત્તરભાષા પણ કાવ્યને માટે અનિવાર્ય છે. આમ ન કરવાથી ઉપજતાં અનિષ્ટોનાં થોડાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાંથી જ મળી રહે છે. અડચાર નદી પરનાં કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ આ રહી:

‘એકત્ર સાંધ્યપદથી તુજ વારિસ્થાને
આ આભને અવનિનાં હર યાચ આભે,
એ સાંધ્ય રંગથી ભરી તુજ યાળ ધાભે
પૂર્વે, અલી! અરઘવા ઊગતી હવાને.’

અહીં છેવટની પંક્તિમાં ‘અલી’ અને ‘અરઘવા’ એ શબ્દો જરૂર ખૂંચે છે. ‘તાજ-મહાલ અને યમુનાની ગાથા’ એ કાવ્યમાં યમુના કહે છે:

‘પ્રેમગૂંથ્યાં હરયુગલનું એકલું અશ્રુબિન્દુ,
હૈયે મારે નિત રજનિએ ઊગતો સૌમ્ય ઈન્દુ!
જાણે એની રજતગૂંથતી સ્નેહની સાંકળીએ
અંધારને હૃદયધબકા આપણે સાંભળીએ !

અહીં છેલ્લી પંક્તિમાં રહેલ ‘ધબકા’ શબ્દ પ્રથમની ત્રણે પંક્તિમાં રહેલ ભાવ અને માધુર્ય પર આકરો પ્રહાર કરતો હોય એમ નથી લાગતું !

પરંતુ આવી ત્રુટિઓ તો બહુ વિરલ પ્રમંગે જ મળી રહે છે એટલે એકંદરે તો આ કાવ્યસંગ્રહથી આપણને ઘણું ઘણું મળ્યું છે. તદ્દન ગદ્ય સમી કવિતાઓથી જ્યારે આપણું કાવ્યસાહિત્ય ગૂંચળામણુ અનુભવી રહ્યું છે તે ક્ષણે મધુર ગેય કાવ્યોની દિશા તરફ દીવાદાંડીની ગરજ સારે એવો આ કાવ્યસંગ્રહ તેમાં રહેલ નૂતન કાવ્યવાણી (Poetic Diction), મનોહર કલ્પના, આકર્ષક પદલાલિત્ય, ભક્તિરસનું નવું પ્રસ્થાન, પ્રબલ ભાવદર્શન અને ખબરદારની મંગલવાણીથી આપણા કવિઓને પ્રેરક થઈ પડશે. શ્રી કોલક પણ એમના કાવ્યોમાં રહેલ પ્રયોગશીલ તત્ત્વ તરફ વિશેષ જાગ્રત બની એમની કાવ્યવાણીને ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાએ મૂકી ગુજરાતમાં મધુરતા પ્રસારે એટલું ઇચ્છી વિરમીશ.

રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ.

ગોચરી

હાલના 'World Review'ના મે મહિનાના અંકમાં, 'હિંદ અને બહારની દુનિયા: ખ્રિસ્તની ઓછી થતી આબરૂ' નામના લેખમાં, એડવર્ડ થોમ્સન જણાવે છે કે, "ગાંધીજી મહાત્મા અને અહિંસક છે. જવાહરલાલ જો સાફ પ્રજાકીય ખ્રિષ્ટિય રાજતંત્ર હોય તો સ્વતંત્રતા કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વચ્ચે બહુ ભેદ જુઓ એમ નથી. સુભાષચંદ્ર બોઝ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યવાદી છે." અને મહાત્માજીના રાજકોટના ઉપવાસ વિષે એ જ લેખમાં કહે છે, 'સામાન્ય અંગ્રેજને મન ગાંધીજી આશ્ચર્યમૂર્તિ અને કંઈક અંશે હાસ્યપ્રેરક છે. રાજકોટના તેમના ઉપવાસ એ આપઘાતનો એક પ્રકારનો પ્રયાસ છતાં તેમનું રાજકીય સ્થાન વિચારી નમવું પડેલું.' ને એ સંબંધમાં તેઓ એક દૃષ્ટાંત નોંધે છે: '૧૮૫૭ના બળવા પછી બ્યારે રાજપુતાનામાં કેળવણી સંબંધી કર નાખવામાં આવેલો ત્યારે બીનાઈ રાજની ચિતાએ ચડતી સતીએ તે સંબંધમાં શ્રાપ આપેલો અને એ શ્રાપ બિનકાયદેસર છતાં કર તો દૂર કરવો જ પડેલો.'

'Fortnightly'ના મે મહિનાના અંકમાં એચ. વી. હડસન 'હિંદમાં સત્તા માટે ખંચતાણું' નામના લેખમાં જણાવે છે કે: 'હિંદમાં એક કરતાં વધારે મહાસભાવાદી આગેવાનોએ મને જણાવેલું કે ૧૯૩૫ના બંધારણમાં મૂળભૂત ફેરફારો કર્યા સિવાય પણ ફેરફાર સ્કીમમાં તે સ્વીકારી શકાય એવો સુધારો થઈ શકે તેમ છે...જેમાં બંને કામોને એક સરખુંજ સોચવાનું હોય એ સિવાયના એક પણ પ્રશ્નમાં હિંદુ મુસલમાનો કોઈ પણ કાળે મિત્ર બની શકે તેમ નથી. મુસ્લીમ લીગ જો કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે ખૂબ આતુર છે: તેની કાર્યવાહક સભાએ સર સિકંદર સામે, તેમણે આગામી ચુદ્ધમાં ખ્રિષ્ટિય સરકારની પડખે ઊભવાનું કહેવા માટે, જો કે ઠપકાનો ઠરાવ પણ પસાર કરેલો છતાં કેટલાક મુસ્લીમ આગેવાનો અંગત મહત્વાકાંક્ષા અને દ્વેષથી જ દોરવાઈ રહ્યા છે. મુસલમાનોએ જેમ પંજાબ, કાશ્મીર, સરહદી પ્રાંતો, અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને સિંધનું સંયોગીકરણ કરી ઉત્તર હિંદને પાકીસ્તાન બનાવવાની અને બંગાળમાં અને નિઝામમાં સ્થાન જમાવી રાખવાની યોજના વિચારી છે એમ હિંદુઓએ પણ 'પ્રજાકીય સૈનિક દળ'ના નામે એવો તકતો ગોઠવ્યો છે કે જે પંજાબમાં મુસલમાનોની સહર અને અતુદ્રૂળ સ્થિતિ પર ઘા સમાન થઇ પડશે.'^૧

૧. આ ઉપરાંત 'Asia'ના મે મહિનાના અંકમાં પંડિત જવાહરલાલનો 'આતુર હિંદ'; 'Asiatic Review'ના એપ્રિલના અંકમાં મીરીસ માર્ગેટ મીલવર્ડનો 'નેપાળ-સ્વર્ગસીડી', અને લેફ. કર્નલ એ. જી. મુરહેડનો 'હિંદ ને બ્રહ્મદેશની તાજેતરની મુસાફરી'; 'Twentieth Century'ના મેના અંકમાં આર. એન. નાગરનો 'મરાઠી સત્તાનો વિકાસ' અને જુનના અંકમાં 'હિંદુ-મુસ્લીમ સ્થાપત્ય'; 'Nineteenth Century and After'ના એપ્રિલ-મેના અંકમાં, પ્રો. એલ. એફ. રસબુક વિલિયમ્સનો 'હિંદના બંધારણીય પ્રશ્નો'; 'Science and Culture'ના જુનના અંકમાં 'હિંદની પ્રાથમિક પ્રબલ્ધો'; 'Research and Progress'ના મે-જુનના અંકમાં, 'હિંદની સલામતી'; 'Current thoughts'ના

૯૮ .. સુવાસ : જોડ ૧૯૬૫

નવા ફેડરલ અંધારણ પ્રમાણે હિંદની વડી ધારાસભામાં ૩૭૫ બેઠકો રાખવામાં આવી છે. તેમાંથી ૧૨૫ દેશી રાજ્યો માટે; ૮૨ મુસ્લીમો માટે; ૬૩ શીખ, એંગ્લો ઇન્ડિયન્સ, ખ્રિસ્તીઓ, યુરોપિયન, ઓઓ, મજૂરો, જાગીરદારો, વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે માટે; ૧૯ પછાત વર્ગો માટે; અને કુલ ૮૬ બેઠકો ખુલ્લી ચૂંટણી માટે રાખવામાં આવી છે. એ ૮૬માંથી ચોવીસ કરોડ હિંદુઓ જે કંઈ મેળવી શકે એ એમને! અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સમાં ૨૬૦ બેઠકોમાંથી ૧૦૪ દેશી રાજ્યો માટે, ૪૯ મુસ્લીમો માટે, ૩૨ ઉપર જણાવેલ ખાસ વર્ગો માટે અને ૭૫ ખુલ્લી ચૂંટણી માટે. એ ૭૫માંથી હિંદુઓને કાળે જે કંઈ આવે તે!

કોચીન અને ત્રાવણકોર અને હિંદુ રાજ્યો છતાં તેમની વસ્તીનો અનુક્રમે ૨૮ અને ૩૨ ટકા ભાગ ખ્રિસ્તી બની ગયો છે.

* * *

૧૯૨૧માં હિંદમાં હિંદુ વિધવાઓ હજારે ૧૯૫ હતી, ૧૯૩૧માં તે હજારે ૧૬૯ બની અને ૧૯૩૮માં આશરે ૧૫૦ થઈ છે. અને નૈન વિધવાઓ ૧૯૨૧માં હજારે ૨૫૩ હતી, ૧૯૩૧માં ૨૨૧ બની અને ૧૯૩૮માં આશરે ૨૦૦એ પહોંચી છે. આ ઘટાડો પુનર્જનને આભારી ગણાવવામાં આવે છે!

	૧૯૦૧	૧૯૩૮
હિંદમાં—ગાંડાંઓની સંખ્યા—	૬૬૨૦૫	૧૨૦૩૦૪
મૂંગાં—પહેરાં —	૧૫૩૧૬૮	૨૩૦૮૯૫
આંધળાં —	૩૫૪૧૦૪	૬૦૧૩૭૦
લંગડાં —	૯૭૩૪૦	૧૪૭૯૧૧

આભાર !

હિંદમાં બોલાતી ભાષાઓનું પ્રમાણ—	x	x	x
હિંદી	૭૨૫૦૦૦૦૦	માણસ	રાજસ્થાની
અંગાળી	૫૨૫૦૦૦૦૦	„	કાનેરીજ
તેલુગુ	૨૬૫૦૦૦૦૦	„	ઓરિયા
મરાઠી	૨૧૦૦૦૦૦૦	„	ગુજરાતી
તામીલ	૨૦૫૦૦૦૦૦	„	મલાયલમ
પંજાબી	૧૬૦૦૦૦૦૦	„	પશ્ચિમ પંજાબી
			૧૪૦૦૦૦૦૦ માણસ
			૧૧૦૦૦૦૦૦ „
			૧૧૦૦૦૦૦૦ „
			૧૦૮૦૦૦૦૦ „
			૯૦૦૦૦૦૦ „
			૭૫૦૦૦૦૦ „

જી. બી. ડીસલ્કરનો 'કાઠિયાવાડના શિક્ષણો'; 'Indian Review'ના જીવનના અંકમાં, શ્રીનિવાસ-રાવનો 'આપણા દરિયાકાંડાનાં જીવન'; 'Indian Review'ના જીવનના અંકમાં, સી. એફ. એન્ડ્રુસનો 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ,' અને સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીનો 'પશ્ચિમમાં હિંદુ સંસ્કાર'; 'Scientific America'ના મેના અંકમાં, થોમસ ઓસગુડનો 'પ્રવાહી હેલિયમ'; 'Modern Review'ના મેના અંકમાં, 'ચલુદીઓના હિંદીનવાસ સામે લાલખતી' અને કલ્યાણના જીવનના અંકમાં શયીન્દ્રનાથ સાન્યાલનો 'આધુનિક વિજ્ઞાન ઓર હિંદુ ધર્મ' અને ચાચ્યદ્ર મિત્રનો 'નારી'—(જેમાં સ્ત્રીતત્વનું વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ કરી અભિનવ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદના પ્રશ્નને ચર્ચવામાં આવ્યો છે) વગેરે લેખો તે તે વિષયના અભ્યાસીઓએ અવશ્ય જોઈ જવા જેવા છે.

અમેરિકાના પાટનગર વૉશિંગ્ટનની લાયબ્રેરીમાં ૯૮૪૧૫૦૦, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ૪૪૫૦૦૦૦ અને પૅરિસ લાયબ્રેરીમાં ૪૫૦૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. હિંદની મોટી ગણાતી લાયબ્રેરીઓમાંથી કલકત્તામાં ૨૦૪૫૦૦ અને વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં ૧૦૧૭૮૧૭ પુસ્તકો છે.

x

x

x

‘London Mercury’ અને ‘Bookman’ ને જેની સાથે જેડી દેવામાં આવ્યાં છે તે ‘Life and Letters To-day’ના છેલ્લા અંકમાં તેના તંત્રીએ, ઈંગ્લાંડનાં એ બંને પ્રતિષ્ઠિત પત્રોની આર્થિક સ્થિતિ અને વાંચકવર્ગના વલણ વિષે લખેલ નિવેદનમાંથી યુજરાતી પ્રભ અને પત્રકારોને ઘણું જાણવાનું મળે એમ છે.

‘Life and Letters to-day’ના એ નવા અંકમાં ૩૨ પાનાં કેવળ રંગભૂમિ અને સીનેમા વિષેના લેખ-સમાચારમાં રોકવામાં આવ્યાં છે.

*

લોર્ડ ન્યુરીલ્ડે પોતાના જીવનકાળમાં લાખો પાઉંડનું દાન આપ્યું છે. હમણાં થોડા સમય અગાઉજ તેમણે સૈન્યને માટે ત્રિનોદ-વિહાર અંગે પાઉંડ પંદર લાખનું દાન કરેલું. થેટીસ સખમરીન-હોનારત અંગેના ફંડમાં તેમણે પાંચ હજાર પાઉંડ ભર્યાં છે. થોડાક મહિના પહેલાં ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીને તેમણે અમુક સંશોધનો ને સ્કૉલરશીપો માટે લાખો પાઉંડ ભેટ આપેલા. હવે તેઓ સામ્રાજ્યનાં પાંચ હજાર લગભગ દવાખાનાંઓને લોખંડી ફેફસાંની ભેટ કરવાના છે જેની સહાયથી, પક્ષાઘાત કે એવાં બીજાં દર્દોમાં શ્વાસ અટકી જતાં, દર્દીઓને બનાવટી શ્વાસ આપી બચાવી લઈ શકાશે.

જાપાનનાં મહારાણીએ ત્યાંના ક્ષયનિવારણ ફંડનાં પોતાની ખાનગી આવકમાંથી પાંચ લાખ યેન ભર્યાં છે.

કવિ શ્રી અખરદારને ભાવનગર રાજ્યે છસો રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું છે.

સર રાધાકૃષ્ણ ગાંધીજીને તેમની સિત્તરમી વર્ષગાંઠે ભેટ આપવાને, તેમની મહત્તા પર, એક ગ્રન્થ તૈયાર કરી રહ્યા છે. તે ગ્રન્થમાં પ્રે. રૂઝવેલ્ટ, મુસોલિની, રોમાં રોલાં વગેરે પણ પોતાનો ફાળો આપશે.

*

અમેરિકાના અભિનવ વિશ્વમેળામાં અનેક અવનવી વસ્તુઓ રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમાં બનાવટી માણસ, યુગેયુગની પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવતું ઘડિયાળ અને ટાઇપરાઇટરમાં આવીઓ દયાય ને અક્ષરો છપાય છે એ રીતે આવીઓ દયાય અને શબ્દો બોલાતા નય એવું ધ્વનિયન્ત્ર વગેરે મુખ્ય છે.

ઝુરીયાના જગવિખ્યાત માનસશાસ્ત્રી ડૉ. ઝુરીયાના મતે જગતમાં હિંદી સ્ત્રીઓનો પોષાકજ સર્વોત્તમ છે.

અસ્તર (મધ્યપ્રાંતો)માં ખોદકામને અંગે નળવંશી રાજ્યોના જુના શિક્ષકો મળી આવ્યા છે. તે બહેરોજબ્લેડોમ પાસે હાલના શિલ્પશાસ્ત્રીઓને પણ અચંબો પમાડે એવા ૨૦૦૦ વર્ષ જુના શહેરના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

અમેરિકામાં ૧૯૩૦ માં વાર્ષિક અઢીલાખ ઉપરાંતની આવકવાળાં ૧૫૦૦૦ માણસો હતાં. ૧૯૩૮ એવાં ૫૦૦૦ જ રહ્યાં છે.

રશિયામાં ૧૦૦ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરનાં ૨૯૦૦૦ માણસો છે.

*

બાલો છો ? —

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એ એક સાધારણ વકીલનો છોકરો નહિ પણ ફ્રાન્સની રાજ-ગાદીનો સાચો વારસ હતો.

લોખંડી ધુરખાધારીના નામે વિખ્યાત બનેલ નરવીર ફ્રાન્સના શહેનશાહ લુઇ ચૌદમાનો સગો ભાઈ થતો. એ ભાઈ બોનાપાર્ટ નામે પોતાના યજમાનની સ્વરૂપવતી પુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. તેની સાથે તેણે લગ્ન કર્યાં. એ લગ્નથી જે સંતતિ થઈ તે બોનાપાર્ટના નામે ઓળખાઈ. ફ્રાન્સમાં અગવડતા પડતાં તે કુટુંબ કોર્સિકા રહેવા ગયું. ત્યાં તે કુટુંબમાં જ નેપોલિયનનો જન્મ થયો. અને છેલ્લા લુઈના વધ અને તેના સંતાનના અવસાન પછી ફ્રાન્સની રાજગાદીનો ખરો હક્કદાર એ જ હતો.

ઈંગ્લાંડના વડાપ્રધાન ડીઝરાયલીએ પોતાની પાંત્રીશ વર્ષની વયે ૫૦ વર્ષની ઉંમરનાં વિધવા લેડી વીડહામ વેરે લગ્ન કર્યાં હતાં. અને તે પણ કેવળ પૈસાને ખાતર.

હીટલર કે મુસોલિની દારૂ-માંસ વાપરતા નથી. મુસોલિનીને તો ચા-કૌશી કે તંબાકુ પણ પસંદ નથી. પીણા તરીકે તે તુળસીનો ઉકાળો કે નારંગીનો રસ લ્યે છે.

હીટલરના મતે ખ્રિસ્ત ધર્મ એ યહુદિઓનો અને ગુલામોનો ધર્મ છે.

કુચબિહારના રાજ્યે એક હોટેલમાં પોતાની નજરને પસંદ ન પડતા છાંને પડાવી નાંખવાને લંડનમાં એક હમ્મર પાઉંડની હોળી કરી હતી.

‘ગુડથુકસ’ના કહેવા પ્રમાણે ગાંધીજીનું અંગ્રેજ અધ્યાહમ લીંકનના અંગ્રેજ જેવું વિશુદ્ધ છે.

પંચન્યામાં લશ્કરી ખર્ચ અને પેન્શનો પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૧૦ કરોડ ખર્ચાય છે.

ઈંગ્લાંડના એક મહાન રાજદ્વારીએ પૂછેલું: ‘હિંદુઓ એ મુસલમાનોની કઈ બાતિ છે ?’

ઈંગ્લાંડનું પ્રથમ પંક્તિનું ‘ટાઇમ્સ’ પત્ર સર તેજ બહાદુર સપ્રુને મહાસભાના સભ્ય અને વાઈસરોયની કાઉન્સીલના મેમ્બર તરીકે ઓળખાવે છે.

ઈંગ્લાંડમાં નોકરીના બહાને દરવર્ષે ૪૦૦૦૦ કન્યાઓને ફ્રસાવાય છે.

વિયેનાની એક યુવતિએ પોતાના પ્રિયતમને ૩૦૦૦ પાનાનો પ્રેમપત્ર લખેલો.

ફ્રાન્સમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા એટલી અધી વધી ગઈ છે કે યોગ્ય પુરુષોને પતિ તરીકે મેળવવા સ્ત્રીઓ લાખો પાઉંડ ખર્ચી નાંખે છે એટલું જ નહિ-તેઓ માંહોમાંહે દંડયુદ્ધ પણ કરે છે.

ઉત્તરકોચીનના એન્થીકોક ગામમાં એક આળિકાને પુનર્જન્મનું તાદશ જ્ઞાન થયું છે. હવે તે પોતાનાં નવાં માઆપને છોડી પૂર્વભવનાં માઆપની સાથે રહે છે.

જૂની-પુરાણી ટીકીટોના હમ્મરો પાઉંડ તો ઉપજે છે. પણ હવે હસ્તાક્ષરની કિંમત પણ એ હદે પહોંચી છે. બટન ગનીનેટના હસ્તાક્ષરની કિંમત ૧૦૦૦૦ પાઉંડ ઉપજેલી. ડીકન્સના હસ્તાક્ષરના ૨૦૦ અને ડીઝરાયલીના ૫૦૦ પાઉંડ ઉપજે છે.

ચર્ચા પત્ર.

૧ ભાવ યૃહસ્પતિને વ્યભિચારી કોણે કહ્યો છે ?

શ્રીમાન તંત્રી મહારાજ,

મા. મુનશીએ, પાટણમાં, તા. ૭ મી એપ્રિલની રાત્રે, અમદાવાદી સાહિત્યકારોના ઉત્તારે, શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રન્થમાળા વિષે વાતચીત કરતાં કહેલું કે, “ ગ્રન્થમાળા માટે જૈનો પાસેથી આપણે પૈસા ઉઘરાવોએ. પણ એમને ગ્રન્થો અમુકજ રીતે સંપાદિત કરવાનું વચન ન આપી શકીએ. અસત્યો પર પણ આપણે પ્રકાશ પાડવો જોઈ એ. દા. ત. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો સમોવડિયો ભાવ યૃહસ્પતિ: મહાન લેખાતા જૈન ગ્રન્થકારોએ એના પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યો છે. ”

કોઈ પણ જૈન ગ્રન્થકારે ભાવ યૃહસ્પતિ પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યાનું સ્મરણમાં નહોતું. છતાં ‘ દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય ’ ‘ પ્રગંધ ચિન્તામણિ ’ વગેરે ગ્રન્થો ફરી તપાસી લીધા. પણ ક્યાંય વ્યભિચારનો આરોપ ન જણાયો. પણ મૂળ સંસ્કૃત લખાણનો ખોટો અર્થ કરીને કેટલાક વર્તમાન પ્લાલણ ઇતિહાસકારોએ ભાવ યૃહસ્પતિ પર પોતાની મેળેજ વ્યભિચારનો આરોપ ઓઢાડી દીધેલો જોયો.

‘ પ્રગંધ ચિન્તામણી ’માં ભાવ યૃહસ્પતિ વિષે લખતાં કહેવાયું છે:

‘ બૃહસ્પતિ નામા ગણ્ઃ કામધરતિ કુર્વાણ: । ’

‘ યૃહસ્પતિ નામે ગણ્ઃ (કામ્ અપિ ધરતિ કુર્વાણ:) કંઠક દ્વેષ (જૈનો પ્રત્યે) કરતો હતો. ’ રતિ એટલે પ્રેમ, ધરતિ એટલે દ્વેષ. રતિ એ સ્ત્રીલિંગનો શબ્દ હોઈ એના વિશેષણ ક્રમને સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય લાગી કામ્ રૂપ બન્યું છે.

પણ ગુજરાતના ખૂબ ગવાયલા ઇતિહાસકારે અને ‘ ફાર્બસ ત્રૈમાસિક ’ ના છેલ્લા અંકમાં, ‘ પરમ માહેશ્વર રાજા કુમારપાળ ’ નામના લેખમાં, કુમારપાળને સદૈવ અજૈન પુરવાર કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરનાર હરિશંકર શાસ્ત્રીએ આ શબ્દોનો અર્થ-‘ યૃહસ્પતિ ગણ્ઃ કોઠક સ્ત્રીની સાથે રતિ (વ્યભિચાર) કરતો હતો ’—એ પ્રમાણે કહ્યો છે.

આ અર્થ ક્યા વ્યાકરણથી સિદ્ધ થાય છે તે તો તે કરનારાઓ સમજાવે ત્યારે. પણ શ્રી મુનશી જેવી જવાબદાર વ્યક્તિ આવા અશુદ્ધ અર્થો પરથી જૈન ગ્રન્થકારો પર અયોગ્ય આક્ષેપો ઓઢાડી દે એ તેમને માટે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિના અભાવનું સૂચક બની જવા સંભવ છે.

ચ.-શા.

૨ સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખ

મા. તંત્રી શ્રી—

આગામી સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખની ચૂંટણી વિષે આપે ભુદી ભુદી ચર્ચાઓ વાંચીજ હશે. તેમાં અત્યારસુધીમાં સૂચવાયેલ નામોમાં મુખ્યત્વે—સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ, અ. ક. ખચરદાર, અ. ક. ઠાકોર, શ્રી જીનવિજયજી, કાકા કાલેલકર અને શ્રી રમણુલાલ દેસાઈ છે.

સરદારશ્રીનું નામ સૂચવનારે એમની કંઈ સાહિત્યકૃતિઓ પોતે વાંચેલી છે એ પણ જો સાથેજ જણાવી દીધું હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય-જગત એમનું ખૂબજ આભારી બનત. તેઓ દેશની મુખ્ય રાજકીય સંસ્થાના આગેવાન છે એ લાયકાત તેમને પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢવાને પૂરતી ન ગણાય. ખાકી જો લાપણો કે પ્રજાને અમુક પન્થે દોરવાનીજ શક્તિથી માનવી સમર્થ સાહિત્યકાર ગણાઈ શકતો હોય તો એ વિષયમાં જગતનો અદ્વિતિય સેનાપતિ, શહેનશાહ અને નાયક નેપોલિયન પણ મહાન સાહિત્યકાર ગણાયો હોત. તેની તેજસ્વિની પત્રિકાઓએ લાખો સૈનિકોમાં ઉત્સાહનાં પૂર વહાવેલાં. પણ ફ્રાન્સના સાહિત્ય-કારોએ તો એને, એની ઇચ્છા છતાં, રાજવંશી મહેમાન કરતાં જોયો હોદ્દો નજ આપેલો. અને હવે તો ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદે પણ કંઈક એવોજ ઠરાવ કરેલો છે ને? આ સ્થિતિમાં સરદારશ્રીને માટે જરૂરી અવકાશ નથી રહેતા.

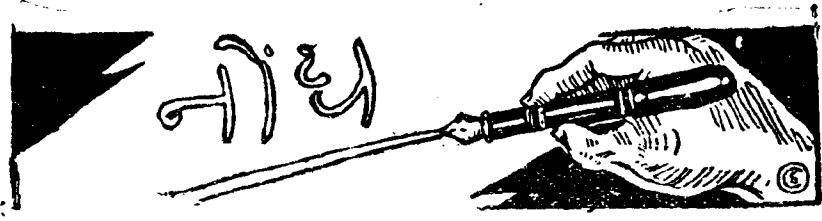
ખીજાં નામોમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું નામ સહેજે પહેલી પસંદગી પામે. પણ આજનું ગુજરાત અને તેમાં પણ સાહિત્ય-પરિષદ તો પૂર્ણીશે ગાંધીવાદથી રંગાયેલ છે. અને કવિશ્રી, પ્રમુખ તરીકેના પોતાના લાપણુમાં, ગાંધીવાદ ઉપર પ્રહાર ન કરવાનું વચન આપે એ તો સંભવિત જ નથી. એટલે એ પ્રહારો ઝીલીને પણ એમને પ્રમુખ બનાવવાની ભાવના ન ખીલે ત્યાંસુધી એમને વિષે ચર્ચા ઉઠાવવી કે એમને લીનવવા જવું એ કંઈક વધુ પડતું ગણાય.

અ. ક. ઠાકોર અંગ્રેજીમાં કંઈક અંશે ઉપર પ્રમાણે; અને વિશેષમાં સાહિત્ય-પરિષદથી તેઓ જ્યારે દૂર ને દૂરજ રહે છે ત્યારે એમની દોરવણી સર્ગતા યુગને અને સાહિત્યને કેટલી ફળદાયી થઈ પડે એ એક પ્રશ્ન છે.

શ્રી જીનવિજયજી નામાંકિત, પ્રૌઢ અને પ્રામાણિક ઇતિહાસકાર છે એ સાચું. પણ સાહિત્ય એ કંઈ કેવળ ઇતિહાસ નથી. ભૂત અને વર્તમાન બંને કાળની પ્રજાના જીવનના અનેકવિધ અંગોને જે શબ્દોમાં ઝીલે અને લવિષ્યની પ્રજાને માર્ગસૂચક કૃતિઓ આપી શકે એ જ સાહિત્યકાર ગણાય. ઇતિહાસ કે ઇતિહાસકારોની પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી જીનવિજયજી શોભી શકે એવા તે સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પ્રમુખીય ન જ ગણાય.

ખાકીમાં—કવિ શ્રી ખચરદાર, કાકા કાલેલકર અને રમણુલાલ દેસાઈ. ત્રણેનાં ક્ષેત્ર જો કે ભુદાં છે છતાં ત્રણેએ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સુયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે. પ્રજા અને સાહિત્યકારો બંનેને તે ત્રણે માન્ય અને પ્રિય છે અને ઘડાતી પ્રજાને જીવન અને સાહિત્યમાં સુમાર્ગે દોરવાને તે ત્રણેએ પોતપોતાથી બનતું કર્યું છે. તેમાં પણ શ્રી ખચરદાર જીવનસંક્રાંતિએ જીલા હોઈ પહેલી પસંદગી એમને અપાવી ઘટે. તેઓ જો માંદગીના અંગે એ ન સ્વીકારી શકે તો પછી કાકા કાલેલકર કે રમણુલાલ દેસાઈ એમાંથી ગમે તે એક એ સ્થાનને માટે વધુમાં વધુ યોગ્ય ગણાય.

નરસિંહ

હિંદની મધ્યસ્થ અને પ્રાન્તિક ધારાસભાઓએ સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નો સંબંધમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં અનેક કાયદાઓ પસાર કર્યા અને હજી પણ કરે છે. અલબત્ત એ સાચું છે કે આવા કાયદાઓ જરૂરિયાત વિચાર્યા પછી જ કરવામાં આવે છે પણ એ જરૂરિયાત ઊભી કયા કારણે થાય છે એ પણ સાથે જ વિચારી લેવું જોઈએ.

મુંબઈ ઈલાકાની ધારાસભાએ હમણાં એક પત્નીવ્રતનું અને તે વ્રતને સફળ બનાવવાને છૂટાછેડાનું બીલ પસાર કરવા ધાર્યું છે. આ બીલની આવશ્યકતા અંગે લાગણીના આવેગમાં ગમે તે કારણો દર્શાવાયાં હોય પણ એના મૂળ કારણ તરીકે વસ્તુસ્થિતિમાં તો છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં એક પત્નીની હયાતી છતાં આઠદશ કેળવાયલ પુરુષોએ કરેલાં દ્વિતીય લગ્ન, તેની છાપાંઓએ ગળવેલી હોહા, તેમાંથી લાગણીવશ માણસોને ઉસ્કેરાટ અને કેઇ કીર્તિવાંચ્છું ધારાસભ્યનું એ પ્રત્યે ખંયાયલ ધ્યાન-એ છે. હિંદની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એક પત્નીવ્રત બેશક જરૂરી હોઇ શકે. પણ તેની સફળતા માટે-અટપસંખ્ય સ્ત્રીવૈવિધ્યતા વાંચ્છુઓની લાલસા સંતોષવાને આખા જગતે જે સામાજિક પ્રથાને ધિક્કારપાત્ર અને અસંખ્ય દુષણોને નહોંતરનાર તરીકે કખૂલી છે તે છૂટાછેડાની પદ્ધતિ સ્વીકારવી એ તો ધરમાં દીવો કંઇક ઝાખો થતાં પ્રકાશ માટે ઘાસલેટના ડબ્બામાં જ દિવાસળી મૂકી દેવા જેવું છે.

અને રાજકીય દષ્ટિએ તો હિંદ પર જ્યાંસુધી સ્થિતનું સાર્વભૌમત્વ છે ત્યાંસુધી ગમે તેવી પ્રજાકીય ગણાતી ધારાસભાદારા પણ કાંઈ પણ ધાર્મિક કે સામાજિક નિયમન કરાવવું એ ગુલામીની જંજીરોને વધારે નક્કર બનાવવા સમું છે. સંભવિત છે કે સમાજમાં દુષણો પ્રવેશતાં હોય, પણ એને પ્રજાકીય ધોરણે જ અટકાવી શકાય. એને માટે પરદેશી શાસકો કે એમની વતી શાસન ચલાવતી સભાઓને આશ્રય લેવો એ તો રાજકીય ગુલામી ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક ગુલામીને નોતરવા સરીખું છે.

સ્થિતનના હિંદ પરના રાજકીય વિજયનાં મૂળ તો ૧૭૫૭માં નંબાઈ ચૂક્યાં છે. ૧૮૫૭માં તો એ વિજય સંપૂર્ણ પણે થઈ ચૂકેલો. પણ કેવળ રાજકીય વિજય જગતમાં સ્થાયી વિજય નથી બની શકતો. એવો વિજય તો સિકંદરે કે ગંગીસખાને પણ પ્રબળ પ્રમાણમાં સાધ્યો હતો. પણ રાજકીય વિજયને જ્યારે સાંસ્કૃતિક વિજય અનુસરે છે ત્યારે જ વિજય સ્થાયી અને સંપૂર્ણ બને છે.

સાંસ્કૃતિક વિજય રાજકીય વિજય જેટલો ત્વરિત નથી બની શકતો. તેમાં પણ પ્રજાને સંસ્કારી કે બુદ્ધિમાન હોય તો સૈકાઓ વીતી જાય છે. એ વિજય વિજેતાઓ પ્રલક્ષ રીતે સાધી શકતા પણ નથી. તે માટે તેમને શિક્ષણનો આશ્રય લેવો પડે છે. શિક્ષણમાંથી સ્વત્વ, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, તેજ, શક્તિ અને શુદ્ધ અને સાચા ઇતિહાસના અમુક અંશો ઘટાડી નાંખી તેમાં વિલાસ, કૃત્રિમ માનવતા, તરંગ અને તર્કવાદના અમુક અંશો જ્યારે વધારી દઈ પ્રજાને

તે આપવામાં આવે છે ત્યારે પ્રજામાં એવાં દુઃખો અને નબળાઈઓ પ્રવેશે છે, તેનું માનસ એવું પલટાઈ જાય છે કે તે સત્વ ગુમાવી નવીનતાના મોહમાં ફસાય છે; પોતાની ગૂંચોના ઉકેલ તરીકે તે વિજેતાઓની સંસ્કૃતિ અને તેમનાં સામાજિક નિયમોનું સ્વાભાવિક જરૂરિયાત માની અનુકરણ કરે છે. પણ ખરી રીતે એ ગૂંચો અને એ અનુકરણ એનેનું ઉગમસ્થાન વિજેતાઓએ ચોળેલ શિક્ષણ અને કૃત્રિમ વિરોધ કરી કરીને વિકસાવેલ પરાક્ષ પ્રચારમાં રહેલું હોય છે. જ્યારે આવાં પરિવર્તનો માટે રાજકર્તાઓનો આશ્રય લેવામાં આવે છે ત્યારે પ્રજાનો ધર્મ, તેના સંસ્કાર, તેની સંસ્કૃતિ, તેનાં સામાજિક નિયમો દરેક વિષય પર રાજકર્તાઓનો કાબૂ આવી જાય છે; અને રાજકીય દષ્ટિએ ગુલામ પ્રજા સંસ્કારથી પણ ગુલામ બને છે. એ સાથેજ એને ધીમેધીમે સ્વરાજ્યના ટુકડાઓ અક્ષવામાં આવે છે: દાંત અને પંજા તૂટી ગયા પછી સિંહ પાંજરે પૂરાતાં એને જેમ સ્વતંત્રતા અક્ષવામાં આવે એમ.

નેપોલિયને, તેના સમકાલીન ઓસ્ટ્રિયન શહેનશાહ ફ્રાન્સિસે અને મેકાલેએ આ નીતિ કબૂલી છે એટલુંજ નહિ, હિંદના મહાન દેશભક્ત લાલા હરદયાળે ત્રીશ વર્ષ પર 'મોડર્ન રીવ્યુ'ના એક અંકમાં 'હિંદુ જાતિનો સામાજિક વિજય' નામના લેખમાં એનું રેખાંકન પણ કરેલું. આ નીતિથી મૂળ સંસ્કૃતિ અને મૂળ પ્રજા ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ વિજેતાઓને અનુકૂળ પ્રજા અને ગુલામ સંસ્કૃતિ વિકાસ પામતાં જાય છે. ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા ને કેનેડાનાં દષ્ટાંત એ માટે મોજુદ છે.

સ્વીકાર —

પુસ્તકો : પાંખડી; કુમારનાં કાવ્યો; કલ્યાણચન્દ્રજીનું જીવનચરિત્ર.

ત્રૈમાસિકો : માનસી; ફાર્બસ ત્રૈમાસિક; દેશી રાજ્ય; જૈનસિદ્ધાન્ત ભાસ્કર; કુસુમ; માધુરી-

માસિકો : શારદા; યુવક; પ્રસ્થાન; આલમિત્ર; આલજીવન; આળક; સ્ત્રી-મોષ; કમર; નવરચના; ઓસવાલ; દીપક; જૈન સત્યપ્રકાશ; આત્માનંદ પ્રકાશ; ફેરમ; ગુજરાત શાળાપત્ર; વ્યાયામ; શિક્ષણ-પત્રિકા; વૈદ્યકદપતરુ; ખેતીવાડી વિજ્ઞાન; કચ્છી દશા ઓસવાલ પ્રકાશ; આલવાડી; ગીતા; પ્રગતિ; અનાવિલ જગત; ક્ષત્રિયમિત્ર; અનેકાન્ત; વિશ્વવિજ્ઞાન; ગુપ્ત સહાય; **કલ્યાણ.**

પાક્ષિકો : ઓસવાલ નવયુવક; જ્યોતિર્ધર; દુન્દુભિ.

અઠવાડિકો : પ્રજાબન્ધુ; ગુજરાતી; ગુજરાતી પંચ; જય સૌરાષ્ટ્ર; જૈન; જૈન જ્યોતિ; સ્ત્રી શક્તિ; લોકસેવા.

[પૂર્વે અને અહીં સ્વીકારાયેલ પુસ્તકો કે નિયતકાલિકોમાંથી બાકીનાનો પરિચય હવે પછી]

સુધારો

આ અંકના પૃ. ૫૧ પર 'સ્નેહ સ્વરૂપ'ની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું.

	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પંક્તિ ૧.	ધૂમું	ધૂમું
„ ૫.	સ્ત્રોત	સ્ત્રોત
„ ૬.	ચંદ્રી	ચંદ્રી
„ ૮.	રાયા ?	રાયા !
„ ૧૨.	પ્રહાર	પ્રહાર

તારા-તણખા

શ્રી સુભાષભોજે સ્થાપેલો નવો ફેરવડ પક્ષ. કવિવર ટાગોર બાણુ સુભાષને શાંતિ માટે અભિનંદન મોકલાવે છે. પરદેશી પત્રો સુભાષ સામે ગાંધીજીની જીતને વધાવી લ્યે છે. સુભાષ—મહાત્માજી પત્ર વ્યવહારનું પ્રકાશન. વેલેરમાં હિંદુ-મુસ્લીમ અથડામણ. લખનૌમાં શિયા-સુન્ની ઝગડો. પ્રાન્તિક મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખપદેથી સર સિકંદર શોલાપુરમાં હિંદુઓ અને મહાસભા સામે બખાળા કાઢે છે. વૃંદાવનમાં ગાંધી સેવાસંઘની બેઠક. સરદારશ્રી કહે છે, 'ગાંધીજી કરતાં બીજા મોટા હીટલર મેં નથી જોયા.' મુંબઈમાં દારૂનિષેધક સભાઓ અને ધાંધલ. મુંબઈ સરકારના વેચાણ વેરા સામે વેપારીઓનો વિરોધ. ગયામાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણ. માજી વડા પ્રધાન ખરે ગાંધીજી પર આક્ષેપો કરતાં તેમને પોતાની સામે ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનું આહવાન આપે છે! સીમલામાં ગૃહમંત્રીઓની પરિષદ. સિદ્ધપુરમાં હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડ. ઓરિસ્સાના પોલીસીકલ એજન્ટના ખૂનને માટે ત્રણને ફાંસી, આડને દેશનિકાલની સજા. મુંબઈ વિદ્યાપીઠની છટકી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ૨૧૧૦૩માંથી ૧૩૨૦૩ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થાય છે. મુનશીજી કહે છે, 'મને છૂટ મળે તો નદી તીરે જઈ બેસું. અહિંસાની કલ્પના ને તેના પ્રયોગે હિંદને અમર બનાવ્યું છે, એ સિદ્ધાંત સારા જગતમાં અમર બની શકે છે.' ચંપારણ્યમાં વડાપ્રધાન મા. જૈર કહે છે, 'જનતા પ્રધાનોના રાજ રૂપ છે.' કમ્બમાં જલમાં અને જલબહાર મારપીટ. મહાત્માજી રાજકોટમાં. ગ્વાચર ચૂંટાઈને ફગાવી દઈ તેઓ બૂલ કબૂલે છે. સમાધાન અને શાંતિ. લાવનગરમાં પ્રભ પરિષદની બેઠક વખતે હુલ્લડ. હિંદ-ખ્રિસ્ત વેપારી કરાર!

આફ્રિકામાં એશિયાવાસીઓ સામે કાળો કાયદો, તેની તરફેણમાં બોલતાં ધારાસભ્ય કહે છે, 'અલગ-પણાનો સિદ્ધાંત તો હિંદમાંથી આવ્યો છે.' (હિંદ એ જીત્તર આપે કે 'આર્સ', કોમવેલ, વોશિંગ્ટનને! ઇતિહાસ અમને ઈશ્વારે શીખવ્યો છે, તો?) ખ્રિસ્ત જ જર્મનેને હુદપાર કરે છે; જર્મની જ અંગ્રેજોને કાઢે છે. રશિયાના પરદેશમંત્રી લીટ્વીનેફનું રાજીનામું, તે સ્થળે મોલોટોવની નિમણૂક. જર્મન-ઇટાલિયન પરદેશ મંત્રીઓ પરસ્પરની મુલાકાતે ને બંને દેશો વચ્ચે થયેલ લશ્કરી કરાર. જર્મની-ઇટાલિયા વિમાની દળને જોડી દેવાની યોજના. જર્મની રશિયા સામેના વિરોધને ફગાવી દઈ—તેની સાથે મિત્રતા બાંધી ખ્રિસ્તને કદાચ પડકારે પણ! આલ્બેનિયાના વિજય પાછળ ઈટાલિએ ૪૮ કરોડ લીરાનો ધૂમડો કર્યો છે. ડયુક ઓફ વીંડસરનું વહુર ખાતેથી ઓડકાસ્ટ લાપણ, અને કેનેડા અને ખ્રિસ્તમાં તે સામે પ્રતિબંધ. [સ્વતંત્રતા વાદીઓને ધન્યવાદ!] સોવિયેટ સાથે કરાર કરવાની ખ્રિસ્તની હોંસ અને ધીમી પ્રગતિ. જર્મન-ઇટાલિ ધરીમાં યુગોસ્લેવિયા જોડાય છે. પેલેસ્ટાઈનની યોજના ઇજ્જત અને આરબો બંનેને નાપસંદ છે. (પણ ખ્રિસ્તને પસંદ છે ને!) ઈશ્વાર ઝંકારલેવેકિયાનું સાઠ લાખનું અનામત સોનું જર્મનીને સોંપે છે. [હિંદને પણ એનું કંઈક ન સોંપે?] શહેનશાહ ન્યોર્ન કેનેડા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રવાસે. દિલ્હીનન આવકાર. તેઓ નામદાર વોશિંગ્ટનની કબર પર દૂલ ચડાવે છે. [જીવતાં ભૂતાં-મર્યાદા પુષ્પની કહેવત સાચી લાગે છે.] લોર્ડ સેમ્યુલ ફેરરેશનની તરફેણમાં વહે છે.

બ્રવણ-બેલગોલમાં જગતની મહાનમાં મહાન વિરાટમૂર્તિ—બાહુબલિના અભિષેક પ્રસંગે તેની ફીલ્મ લેવાશે. મુંબઈની ફીલ્મ પરિષદમાં સીનેમા દ્વારા શિક્ષણની સલાહ અપાય છે એ જ પ્રસંગે કેટલીક નદીઓ 'સીનેમામાં ચારિત્ર સંભવિત નથી,' એવાં આત્મવૃત્તાંત બહાર પાડે છે. નંપાનમાં નીતિબોધક સિવાચની દરેક શીલ્પો સામે બાળકો અને યુવાનો માટે પ્રતિબંધ.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયલા છે.

—અરદેશર પ્રરામજી ખળરદાર

લાગે છે કે ‘સુવાસ’ સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દૃષ્ટિવાળું પત્ર થશે. તેના લેખોની પસંદગી ઘણા ઊંચા પ્રકારની છે.

—ઋતુનાં કુસુમાકર :

ગુજરાતને એક સાફ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુભવ્યો.

--ખ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

— મિત્રપ્રિય

વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા સુલેખકોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી